

Dr. Madhukarrao Wasnik
PWS Arts and Commerce College
Kamptee Road, Nagpur-26

Bibliometrics of the Publication During the year 2019-2020

Sr. No.	Title of the Paper	Name of the Author	Title of the Journal	Year of the Publication	Citation Index	Institutional Affiliation as mentioned in the Publication	Number of Citations excluding self-citations
1	MGNREGA: A livelihood And Protection Program For Rural India: A case Study of Nashik District in Maharashtra State	Dr. Rajani V. Sontakke	Indian Economic Journal	Dec 2019		Indian Economic Association	
2	MGNREGA: Employment Generation Policy For Rural Development	Dr. Rajani Sontakke	Unnati, International National Journal of Multidisciplinary Scientific Research , Bhopal	July 2019			
3	Jagti Mukta Vyaparat Krushi Arthvyavasthela Milalele Yashapyash: Ek Manthan	Dr. Rajani Sontakke	Ajanta Prakashan Aurangabad	2019			

Bibliometrics of the Publication During the year 2022-2023

Sr. No.	Title of the Paper	Name of the Author	Title of the Journal	Year of the Publication	Citation Index	Institutional Affiliation as mentioned in the Publication	Number of Citations excluding self-citations
1.	Swatontrottar Kalatil Bharat Sarkarche Krushi Dhoran: Ek Chintan	Dr. Rajani Sontakke	Vidyawarta A Peer Reviewed International Multilingual Research Journal Issue-44 Vol-2 ISSN 2319-9318	Oct – Dec 2022	Impact Factor: 8.04		
2	Swatantrachya Amrut Mahotsavi Varshyat Swikarlele Navin Shaikshanik Dhoran-2020	Dr. Rajani Sontakke	Printing Area A Peer Reviewed International Referred Research Journal Issue-93 Vom-3 ISSN 2394-5303	Sep-2022	Impact Factor:8.012		

3	Swatantra Bharat Ke Amrut Mahotsav Varsh me Jan-jatiya Logonka Samajik Evam Aarthik Vikas	Dr. Rajani Sontakke	Swadeshi Research Foundation A Monthly Journal of Multidisciplinary Peer Reviewed And Referred Journal Vol-9 Issue- 10 ISSN 2394-3580	Aug - 2022	Impact Factor: 5.2		
4	Samajik Vigyan Anusandhan me Nai Vagyanikm Taknikonka Upayog: Gananatmak Evam Gunatmak Shodh me Naya Parivartan : Ek Drushtikshep	Dr. Rajani Sontakke	Unnatri International Journal of Multidisciplinary Scientific Research Vol - 4 Issue-7 ISSN 2581- 8872	Aug-2022	Impact Factor: 4.8		

Principal

Dr. Yeshwant Patil

Special Issue February 2018

MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318

V i d y a v a r t a®

International Multilingual Research Journal

Bharatiya Vidya Mandir Amravati's
Bharatiya Mahavidyalaya, Morshi Dist. Amravati

(Affiliated To Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati)

One Day National Conference

On

Impact of Demonetization on Indian Economy

24th February 2018

Principal
G.S. Meshram

Chief Editor
Prof. Virag Gawande

Editor
Dr. Lajwanti R. Tembhurni

Organized By

Department Of Economics

Bharatiya Mahavidyalaya, Morshi Dist. Amravati

In Collaboration With

Aadhar Social Research & Development Training Institute, Amravati

|| Index ||

01) Impact of Demonetisation in Agriculture Sector Dr. Prabhakar U. Athwale, Akola.	13
02) Positive and Negative effects of demonization On Indian economy Dr. Nilam M. Chhangani, Karnaja (Lad), Dist-Washim.	16
03) "Demonetization and It's Impact on Various Sectors of Indian Economy" Dr. Rajani V. Sontakke, Nagpur.	19
04) DEMONETISATION AND ITS IMPACT ON INDIAN ECONOMY DR. PRASHANT M. PURANIK, NANDA, DIST: CHANDRAPUR	23
05) IMPACT OF DEMONITIZATION ON INDIAN ECONOMY AND AGRICULTURE P. S. Dharpal , S. S. Thakare, K. N. Barse	26
06) An Overview of Demonetization Dr. Rajesh M. Deshmukh, Amravati.	26
07) Impact of Demonetization on Rural India Dr. Manoj Pandkar, Pune	29
08) Impact of Demonetization on Indian Economy Prof. Narendra Patil, Warora	32
09) "Demonetization and its effect on Banking Sector" Tathagat P. Gajbhiye, Surtoli/Lohara	35
10) भारतातील ग्रामीण अर्थव्यवस्था आणि विमुद्रीकरण प्रा. मनोहर आ. गुडघे, पोंभूर्णा जि. चंद्रपूर	39
11) नोटाबंदीचा पीक कर्ज वाटपावर (रब्बी हंगाम) झालेला परिणाम(विशेष संदर्भ विदर्भ) प्रा.डॉ.संतोष एन.ताडे, प्रा.एम.के.नग्रावरे	41
12) मुद्रानिश्चितीकरणाने आर्थिक व सामाजिक परिणाम माधुरी पंडितराव राखुंदे, कळंब, जि. यवतमाळ	43
13) भारतीय आर्थिक विषमता प्रा. गौतम भ. धुळधुळे, नागपूर	48

If we somehow try to manage short-term discomfort which we all are going to face in the coming days then positive aspects are really great to consider.

Everything is fair in love and war.

It's a war against Corruption and love for our Country.

References:

1. <http://www.business-standard.com/article/economy-policy/five-likely-effects-of-demonetisation-on-economy>
2. <http://www.business-standard.com/article/economy-policy/five-likely-effects-of-demonetisation-on-economy>

03

"Demonetization and It's Impact on Various Sectors of Indian Economy"

Dr. Rajani V. Sontakke

Associate Professor of Economics
Dr. M. Wasnik PWS Arts & Commerce College,
Nagpur.

Introduction:

The Indian economy is one of the fastest growing major economy in the world with 7 – 7.5 percent GDP growth p.a. Everything was going all is well but suddenly on 8th December 2016 the NDA government announced the scrapping of high value bank notes 500Rupee and 1000 Rupee, which amounted to 86 percent (15.44 Trillion) currency in circulation and 12 percent of India's total money supply 500 Rupee & 1000 Rupee notes were made invalid. This invalid cash was replaced with new 500 and 2000 Rupee notes. Demonetization was just like a shock therapy. This shock therapy hits the Indian economy, its growth rate slowed down by 3 percent range. By this decision, as per the recent estimates by some economists, nearly 90 percent of the total cash in circulation has come back into the banking system and hence, the stated purpose of the Demonetization exercise which was to 'extinguish' black money and enable the RBI to lower its liabilities thereby providing the government with huge dividend seems to have been belied. Demonetization of Rs. 500 and 1000Rupee severely disrupted the ordinary life across the country for several weeks.

The harder-hit were those in rural areas, where access to banking and the internet are quite low. According to the RBI Report on 2016,

93 percent of rural centers in the country are unbanked, (see Figure 4) with the population dependent on roving banking correspondents and on distant urban or semi-urban branches. Access to the internet is equally patchy, with only 3 percent of households in underdeveloped rural areas reporting access to internet in a 2016 consumer economy survey.

In India, demonetization was made first in 1946 and 500, 1000, 10,000 Rupee notes were declared illegal tender, and second time in 1978.

Demonetization:

Definition of Demonetization: "Demonetization is the act of stripping a currency unit of its status as legal tender".

The current form or forms of money is pulled from circulation and retired, often to be replaced with new notes or coins. Sometimes, a currency completely replaced the old currency with new currency. The first demonetization was adopted by United States of America in 1873 by demonetizing gold standard to silver standard. There are multiple reasons of demonetization of currency:

- To combat inflation
- To combat corruption and crime (counterfeiting, tax evasion)
- To discourage a cash- dependent economy
- To facilitate trade.

The main objectives of the India's demonetization made in 8 December, 2016 were-

- To bring income and wealth into the banking system, where it can be more easily monitored and, if necessary, taxed,
- To help to remove the population into digital economy; and,
- To eliminate frauded currency, which is often used by terrorists groups.

Demonetization affects the Indian economy in various ways; here are some impacts on various sectors discussed-

- An aggregate demand shock because

it reduces the supply of money and affects private wealth especially of those holding unaccounted money,

- An aggregate supply of shock to the extent of economic activity relies on cash as an input (for example, agricultural production might be affected since showing requires the use of labour traditionally paid in cash); and

- An uncertainty shock because economic agents face imponderable related to the magnitude and duration of the cash shortage and the policy responses (perhaps) causing consumer to deter or reduce discretionary consumption and firms to scale back investment.

Impact of Demonetization on GDP:

GDP growth has decelerated over the last four quarters, from 7.9 percent growth in Q2 2016 to 5.7 percent in Q2 2017. By comparison, most of the rest of the world began to see a pick-up in Q3 2016. According to the Centre for Monitoring Indian Economy (CMIE) 1.5 million jobs were lost between January and April 2017 as the employed level fell to 405 million people.

Consumer spending and two-wheelers, as the best indicator for both rural and urban less affluent demand;

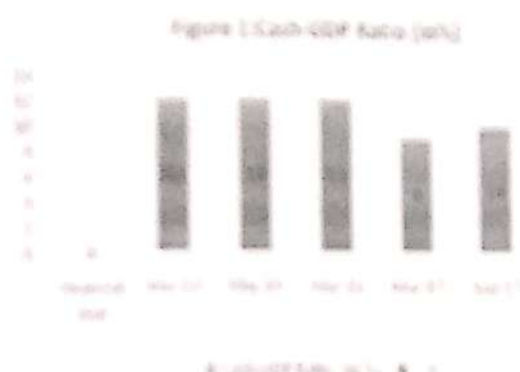
- Real credit growth; and
- Real estate price.

Contrary to early fears, as of January 15, 2017, aggregate sowing of the two major crops-wheat and pulses (grain exceeded last year's planting by 7.1 percent and 10.7 percent respectively.

Recorded GDP growth in the second half of FY 2017 will understate the overall impact because the most affected part of the economy-informal and cash-based are either not captured in the national income accounts or to the extent they are, their measurement is based on formal sector indicators. For example, informal manufacturing is proxied by the Index of Industrial production, which includes mostly large establishment. So on the production or supply side, the effect on economic activity will

be underestimated

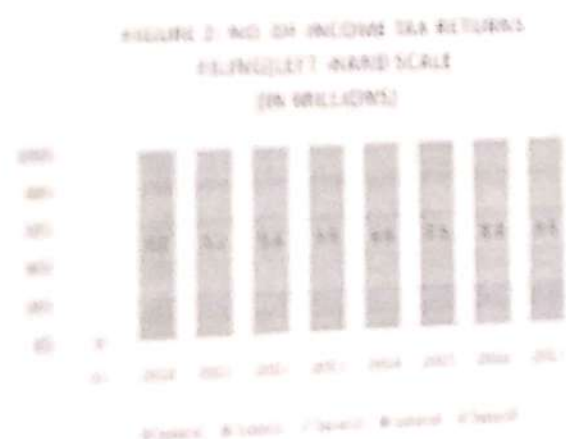
Figure 1: Cash-GDP Ratio (in %)

Source: CMIE, MOSPL, Mint Calculation

The Cash GDP ratio for September 2017 represent the ratio for the first half of FY 2018 under the assumption that nominal GDP growth has been 10 % in the first half of FY 2018.

Figure 2: No. of Income Tax Filing (Left-hand Scale (in Millions))

Source: Income Tax Department

Figure 3: Counterfeit Notes Total Noted Detected (Left-hand scale)
Growth in Detection (year-on-year in %)

Source: CME

Figure 4: Banking Network

Source: Report of Internal Working Group on Rationalisation of Branch Authorisation Policy, RBI, 2016

Positive Impact of Demonetization:

A year after demonetization, micro-finance sector with a biggest practitioner of micro lending to the poor showing improvements in financial health. Microfinance players across the spectrum said collection efficiency for loans disbursed after January improved to pre-demonetization level. States where repayments was impacted the most for earlier loans have shown better repayment record too. Demonetization had impacted negatively but the digital push after the government's cash ban programme created the future growth platform for MFIs, said CEO of Ujjivan Small Finance Bank.

Tax receipt were up 16.9 percent year-on-year in February 2017, a 24 percent increase in number of tax receipts filed. In additions reports in the banking system rose to 473,000 in FY 2017, up from 106,000 in FY 2016, a possible source of future tax revenue

Digital and credit card payment were up by 46 percent and 65 percent respectively, in the year to march 2017, only 12 percent of the ill-gotten money could be extracted with the demonetization.

· A good part of black money is eliminated from the economy.

· Post-demonetization, Indian government blocked many routes for black money formation.

· With increased transparency, trust on Indian Economy is increased. Thereby foreign investment poured in.

· Amid the fears of government moves, everyone is now ready to pay the taxes. Hence, more revenue for Indian government.

· Due to the heavy usage of cash transactions, informal sector is the worst hit by demonetization move. Though it suffered at first, many informal organizations are now turning into formal organizations, which means more transparency and more taxes for Indian economy.

· Demonetization move encouraged cashless transactions, which is a boost to economy.

· As people are more likely to keep their money in banks, savings will be increased.

· With more money in banks, loans will be available to more people with increased loans, banks will be benefited by interests.

· Terrorism have reduced by 60 percent especially in Jammu & Kashmir. Hawala business has also got a big blow and fell almost 50 percent.

· There is a radical fall in the trafficking industry due to demonetization

Negative Impact of Demonetization:

· GDP growth was earlier estimated as 7.8 percent post-demonetization, lowered to 7 percent.

· Agriculture sector, small and medium scale business and informal sector are the worst hit by demonetization. It takes a lot of time for them to recover from the losses. This has a negative effect on economy.

· There is no guarantee that demonetization move will turn Indian into a cashless economy.

· Consumer demand was hit by demonetization, hence retail inflation fell to 3.17 percent a multiyear low with this, growth of economy slowed down.

· The rural and informal economy suffered disproportionately because most transactions are cash-based. The liquidity squeezes led to a pile-up at wholesale markets, leading to a sharp decline in the Wholesale Price Index (WPI) of perishables such as fruits and vegetables in the immediate aftermath of demonetization. By turning farm markets, demonetization may have also contributed to the decline in prices of pulses. Rural consumer sentiment too took a hit, with domestic sales of two-wheelers plunging sharply. Car sales also declined but the decline was less severe than in the case of two wheelers.

· A slowdown in the economy which started before demonetization, also seems to have been exacerbated by demonetization. New project announcements declined sharply in the wake of demonetization, a center for Monitoring Indian Economy analysis showed hurting the capex cycle as it had to pay interest of Rs. 17426 crore after it mopped up excess liquidity in the banking system following demonetization. The previous year, the Central bank had earned interest of Rs. 506 crore in its liquidity management operations. RBI's printing costs also went up because of the move.

· The one big promise of demonetization was a rapid expansion in the tax base but actual results have been quite modest. According to the Finance ministry's estimates published in the latest economic survey, the tax base expansion attributed to demonetization was Rs. 10,600 crore, lower than what RBI spent on interest expenses, and equivalent to only 0.1 percent of India's gross domestic product (GDP). The full effect on the tax collections "will materialize gradually" as reported income of new taxpayer gross, said the survey.

· Another stated aim of demonetization was to detect counterfeit notes. The growth in detected counterfeit notes after demonetization has not been usually large, shows RBI data, even as counterfeits of the freshly issued notes have

already emerged in the system.

• Demonetization did provide a boost to non-cash payments in the short-term but that effect may be waning, with a cash-to-GDP ratio back to double digit. There seems to have been some impact on the stock of blackmoney (rather than the flow), given that the construction sector has been hit hard. But this may also have led to large-scale job losses. The proportion of high-value notes Rs. 500 and above)- often viewed as conduits of black money- has also been rising as new notes have entered the system. At the end of FY 2017, the proportion of high-value notes stood at 74 percent considerably lower than that in FY 2016.

Conclusion:

Though the GDP growth hit for the year 2017, the effects of demonetization move along with policies like digital India, Benami Act, Cap on cash transactions will spur GDP growth in the coming years. Demonetization managed to reduce the ill-gotten wealth, corruption, terrorism and fake currency to some extent. Centre for Monitoring Indian Economy (CMIE) estimates that demonetization has cost India around 1.28 lakh crore which has burdened the shoulders of poor, tax payers and people holding legitimate currency. It failed to curb the difference between rich and poor. It has also beaten the economy, creating unemployment and breakdown of the industrial structure of the country.

References:

- Economic Times, 5 February, 2018
- RBI Report
- CMIE Report
- Income Tax Department

04

DEMONETISATION AND ITS IMPACT ON INDIAN ECONOMY

DR. PRASHANT M. PURANIK
GURUKUL ARTS, COMMERCE & SCIENCE
COLLEGE, NANDA
TAL: KORPANA, DISTT: CHANDRAPUR (M.S.)

ABSTRACT:

8th November 2016 is the most important date in Indian history. On this date Prime Minister Mr. Narendra Modi has made an important announcement of demonetization of current currency of 500rs. and 1000rs. notes. It was really a thundering news for whole country. Because Indian economy was never admired such changes before this.

Due to such sudden decision of Modi government, the total Indian economy started shaking enormously along with many factors. Industrialization resources as well as actual trading business have a great impact due to the demonetization in India.

KEYWORDS: Domestic, declined, affected, monopoly, transaction.

INTRODUCTION:

India is known for its mixed economy. It is called as the country of mix economy because our economy is not depending on the particular sector. But it depends on the bundle of various sectors; i.e. Agriculture sector, Basic Infrastructure Sector, Social welfare Sector, Industrial Sector, Construction Sector, Natural Resources Sectors etc. Out of these all the sectors Indian Economy is also dependent on the Industrial Sector in 2016-17. Industrial Sector contributes 29.02% of Gross Value Added. ^{^1}

The Industrialization in India has a major

Trade and Balance of Payments

Global Changes
and Instability

Punam Kumari

Role of FDI in Economic Development : Issues, Opportunities and Challenges <i>Swami Prakash Srivastava</i>	74
12. Foreign Direct Investment Impact on Indian Economy <i>T. Raghu and C.K. Gomathi</i>	81
13. Causality Linkage between Foreign Direct Investment and Exports in India <i>Sana Fatima</i>	103
14. An Impact Study of FDI on Export Promotion in India <i>Abhishek Anand</i>	112
15. The Effect of Real Exchange Rate on India's Trade Balance in Short-Run and Long-Run <i>Amal Sarkar</i>	120
16. Impact of Oil Price Movements on Indian Exports : A Study on the Repercussions of Oil Price Movements on Indian Exports between 2000-01 and 2015-16 <i>A. Mariyappan and Diyankur Tiwari</i>	126
17. India's Exports : Trends in Composition and Policy Implications <i>Bindi Shukla</i>	138
18. Role of Leather Manufacturing Clusters in India's Exports : With Reference to Kanpur Leather Industry <i>Deepshikha Sonker and G.C. Tripathi</i>	148
19. Import and Export from Major Ports of India through Containers Shipping <i>P. Jothilakshmi and K. Jayaraman</i>	158
20. India's Exports and Potential Exports to SAARC Countries <i>R. Rajendran and S. Saravanan</i>	176
21. India's Exports : Trends in Composition and Policy Implications <i>S. Valli</i>	184
22. India's Exports Performance and Trends in Composition of Exports <i>Rajani V. Sontakke</i>	195
	213

India's Exports Performance and Trends in Composition of Exports

RAJANI V. SONTAKKE

I. INTRODUCTION

Indian economy is the seventh largest economy in the world, measured by nominal GDP and the third largest by Purchasing Power Parity (PPP), with average annual growth of 7%. India also topped the World Bank's Growth outlook for 2015-16 for the first time with the economy having growth 7.6% in 2015-16 and expected to grow 8.0% in 2016-17. Indian economy became the world's fastest growing major economy in the world in 2014, replacing the People's Republic of China. The Indian economy has the potential to become the world's 3rd largest economy by the next decade.

In the economic growth foreign trade is one of the significant macro fundamental variable of an economy. In foreign trade exports plays a vital role in the performance of the economy. In the external sector, exports are a means of financing imports, which are essential to sustain desired levels of consumption, investment and production in the economy, while keeping the trade deficit and external borrowing within manageable proportion.

At macro level, exports not only provide an external market that complements domestic demand as a driver of economic growth on the demand side, but also impart efficiency and competitiveness in domestic production by enforcing a cost discipline on the supply side. India cannot aspire to sustainable high growth without a dramatic transformation in its export performance. India was predominantly a primary good exporting country. In 1950s, India's share in the world trade was 1.78%, which was declined to 0.59% in 1990 and continue to remain around 0.60% till now. India's share in world exports was 0.8% in 2006. India's new economic reforms

(1991) have brought some significant results. They provided the removal of quantitative restrictions on capital goods and intermediate goods, and the reduction of tariffs on manufactured products. In the case of free trade, it was expected that export competitiveness of India would improve as the contribution of exports to the GDP will be increased. Some policy implications have been suggested by the so-called anti-export bias of the policy regime in previous decades together with the domestic market liberalization.

If we take a look at India's export performance by independence, its export was fluctuating. India began recording a 1951 to 1960 trade deficit. It was otherwise not until 1987 when deficit was negative. India's merchandise exports were \$ 20 billion in 2010-11, \$ 300 billion in 2011-12, \$ 340 billion in 2012-13, \$ 340 billion in 2013-14 and \$ 340 billion in 2014-15. Further, non-merchandise export was increased during the respective year \$ 350 billion in 2010-11, \$ 400 billion in 2011-12, \$ 400 billion in 2012-13, \$ 450 billion in 2013-14, and \$ 460 billion in 2014-15. Therefore, India's trade deficit as a percentage of GDP stood 7.2%, 10.4%, 7.1% and 6.7% during the respective years.

Consequently, the trade deficit reached alarming levels, 2.9% of GDP in 2011, 17 and 20.3% in 2012 and 2013, respectively. The average level of 2.9% of GDP was among the highest in the world in the developing world. During 2012-14, India's export performance was 1.6 percentage point lower than the average, while its import growth was 0.5% higher than the average. India's export growth was in the range of 1.5% while its import growth was 2.0% a percentage point lower than the average.

2. *Streptococcus pneumoniae* (pneumococcus)

Over the last 10 years, India's manufacturing sector has shown steady growth, increasing its share from 15% in 1990 to 17% in 2000. The sector's growth has been driven by a combination of factors, including a strong domestic market, a growing export sector, and a focus on technological innovation. The government's policies, such as the liberalization of the economy and the establishment of special economic zones, have also played a significant role in the sector's growth. The manufacturing sector is expected to continue its growth in the coming years, driven by the increasing demand for goods and services, and the government's focus on infrastructure development and technological innovation.

by 1.6% to US\$ 118.4 billion during 2014-15 as against US\$ 116.5 billion in 2013-14 (April-January).

3. INDIA'S MERCHANDISE TRADE

Composition of India's Foreign Trade

Composition of Foreign trade means major commodity or sector in which India is doing export and import. India is a very old participant in world trade. Indian foreign trade registered a number of structural changes during the planning period. The total exports has increased, i.e. export of chemicals and engineering goods have shown a good rise, some other items are gems and jewellery. India is making export of few traditional goods like tea, coffee, rice, pulses, spices, tobacco, jute, iron ore, etc.

India's total merchandise trade increased from US\$ 467 billion in FY 2010 to US\$ 757 billion in 2015 (See Table 1). Exports from India have increased at a CAGR of 11.6% from \$ 179 billion in FY 2010, to US\$ 310 million in FY 2015. It is also a good thing that India's export to GDP ratio increased from 13.3% in FY 2010 to 15.6% in FY 2015. It indicates that India's share in world merchandise export was 1.7% in 2014, India could improved its rank from 29th in 2005 to 19th in 2014. This is a good sign in economic development. But this is not enough. India's trade deficit is still high, though the data of trade deficit shows that it declined 25% to \$ 8.12 billion in June 2016 and exports rose 1.27% to \$ 22.5 billion. Similarly, imports slumped 7.3% over a year, earlier to \$ 30.7 billion, however, it is the lowest drop in imports. India's trade deficit gap is widened. (*Indian Express*, 2016) Balance of trade in India averaged US\$ -2126.93 million from 1957 until 2016, reaching an all time high of US\$ 258.90 million in 1977 and a record low of -20210.90 million in October 2012. The biggest trade deficit were recorded with China, Saudi Arab, Iraq, Switzerland and Kuwait in recent year. India records trade surpluses with United States, Singapore, Germany, Netherlands and United Kingdom.

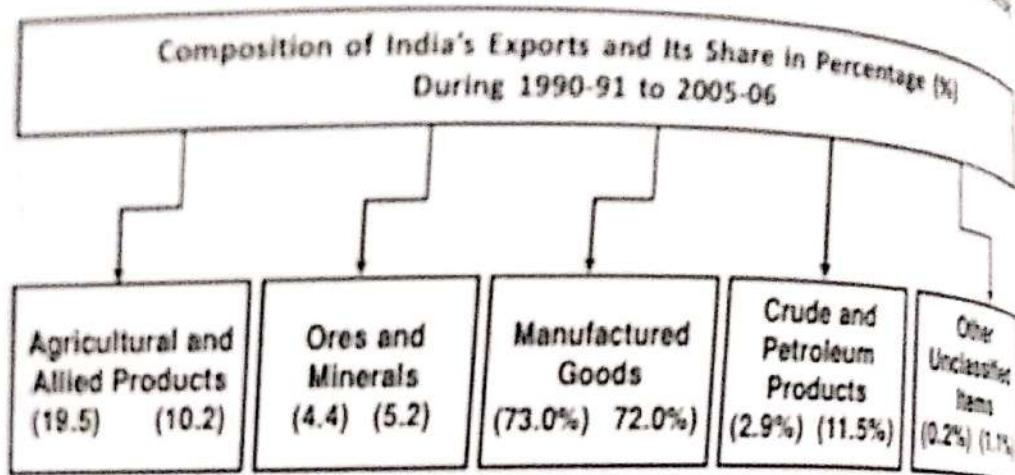
TABLE 1
India's Merchandise Trade
(2009-10 to 2014-15 US\$ Million)

	2009-10	2010-11	2011-12	2012-13	2013-14	2014-15
Export	178.8	249.8	306.0	300.4	314.4	309.6
Import	288.4	369.8	489.3	490.7	450.2	447.5
Total Trade	467.1	619.6	795.3	791.1	764.6	757.1
Trade Deficit	-109.6	-120.0	-183.3	-190.3	-135.8	-138.8

Source : Exim Bank of India (2015), Ministry of Commerce and Industry. GOI.

Composition of India's Exports

India's exports are broadly classified into four categories. These are as follows:

The composition of India's exports is summarized as follows:

1. *Agricultural and Allied products:* The share of agricultural items in the total exports of India has declined between 1990-91 to 2005-6. The share of agri. Exports was 19.5% in 1990-91 it came down to about 10.2% in 2005-6. The top agri. goods exported are – fish products, rice, oil cakes, fruits and vegetables.
2. *Ores and Minerals:* The overall export performance of ore and minerals is not satisfactory. In percentage terms, the export performance of ore and minerals has increased from 4.4% in 1990-91 to 5.2% in 2005-6.
3. *Manufactured Goods:* The share of manufactured goods items in the total export earnings of India is on the increase. In 1990-91, the share of manufactured goods in the total export earnings was about 73% of the total export earnings. In 2005-06, the share of manufactured items in the total export earning goods of India remained stagnant at 72%. The top manufactured export items are engineering goods, Gems and Jewellery, chemicals and Allied products and Readymade garments. The export of engineering goods increased from \$ 2,234 millions in 1991-92 to \$ 21,315 million in 2005-6. In percentage terms the share of engineering goods rose from 12.5% in 1991-92 to 20.7% in 2002-03, engineering goods occupied the second position in India's export earnings after gems and jewellery. However, thereafter engineering goods have occupied the first place. In 2005-06 they categorized 20.7% (one-fifth) of total export earnings. For most of the period since 1991, largest export

earnings came from the exports of gems and jewellery. The share of gems and jewellery in India's export was 15.3% in 1991-92 and 15.1% in 2005-6. However, gems and jewellery industry is a highly import intensive industry requiring large amount of imports of pearls and precious stones. Exports of chemicals and allied products rose significantly from \$ 1583 million in 1991-92 to \$ 11,935 million in 2005-6. The share stood at 11.6% in 2005-6 and occupied a third place in India's export earnings in this year. In percentage terms, readymade garments maintained an almost constant share all through the period since 1991. They contributed 12.3% of export earnings in 1991-92 and 12.5% of export earnings in 2000-01. In 2003-04, their share fell to 9.3% and in 2005-6 to 8.3%.

4. **Minerals Fuel and Lubricants:** There has been an improvement in the export of minerals fuel and lubricants both in terms of value and in terms of percentage. In percentage terms, its share has increased from less than 2.9% in 1990-91 to 11.5% in 2005-6.

Some other facts regarding structural change in India's export since 1991 are as follows:

There are indications that during 1990s, some of Indian exports have moved upwards in value addition chain whereby instead of exporting raw materials, the country has switched over to export of processed goods. There were significant compositional shift within the major manufactured product groups such as engineering goods, chemicals and allied products, etc.

Other Unclassified Items: There has been a slight improvement in the export of unclassified items both in terms of value and in terms of percentage. In percentage terms, its share has increased from 0.2% in 1990-91 to 1.1% in 2005-6.

4. INDIA'S EXPORTS PERFORMANCE

India's merchandise export was fluctuating during the 2009-10 to 2015-16. In 2012-13, it increased by \$ 300.40 billion as compared to \$ 305.96 bn in 2011-12 and \$ 249.82 billion in 2010-11. This has resulted in an annual growth of exports in Indian Rupee of the order of 11.48% in 2012-13, 8.3% in 2011-12 and 34% in 2010-11. On the other hand, in terms of USD, Indian exports witnessed a fall by 1.48% in 2012-13, although in 2011-12 and in 2010-11, export rose by 22.42% and 39.76% respectively.

India's merchandise export reached a level of \$ 185.3 billion during 2008-09, registering a growth of 13.9% as compared to a

growth of 29.1% during the 2007-08. Notwithstanding, the deceleration of the growth in 2008-09, India's export-sector has exhibited remarkable resilience and dynamism in the recent years. Our merchandise exports recorded an Average Annual Growth Rate of 23.9% during the five year period from 2004-05 to 2008-09, as compared to the preceding five years when exports increased by a lower Annual Average Growth Rate of 14.3%. According to latest WTO data (2009), India's share in the world merchandise exports increased from 0.8% in 2004 to 1% in 2008. India also improved its ranking in the leading exports in world merchandise trade from 29th rank in 2005 to 19th rank in 2010. India's trade policy of 2015-20 is made which aims the target of \$ 900 bn export of goods and services by 2020 and India's share in world export to 3.5%.

Share of Commodity Composition of Exports

The share of top 10 principal commodity group in India's total exports during 2010-11 to 2013-14 is given. (See Table 2)

TABLE 2
Share of Commodity Composition of Exports

(In Percentage)

Commodity Group	2010-11	2011-12	2012-13	2013-14
1. Agriculture and Allied Services	9.7	12.4	14.0	10.0
2. Ores and Minerals	3.4	2.8	2.0	—
3. Gems and Jewellery	16.0	14.7	15.4	13.0
4. Drugs and Pharmaceuticals	4.3	4.4	5.0	5.0
5. Manufactures of Metals	3.4	3.1	3.6	3.0
6. Transport Equipment	6.4	6.9	6.3	7.0
7. Electronic Goods	3.3	3.4	3.0	3.0
8. Readymade Garments	4.6	4.5	4.3	7.0
9. Handicrafts	0.1	0.1	0.1	NA
10. Crude and Petroleum (Including Coal)	16.8	18.7	18.9	20.0

Source : Economic Survey, 2013-14, GOI.

India's Major Top 10 Export Destinations

The top 10 destination countries for Indian exports remained more or less same during the last four years except for some minor changes in relative for position here and there. These ten countries together had a share of more than 50% of our total exports. The UAE and the USA have been the top two export destinations for the last year 2014-15 with about 12% share in total Indian export in 2015. In terms of value, India's export to each of these two countries was about to touch ₹ 2 lac crores during 2014-15. Hongkong marginally

overtook of export to bag the third position, though both the countries had a share of 4.5% each in India's total exports. The other major export destinations include Saudi Arabia (\$ 11.2 bn), Singapore (\$ 10.1 bn), UK (\$ 9.3 bn), Germany (\$ 7.5 bn), Sri Lanka (\$ 6.7 bn), Netherlands (\$ 6.3 bn), where the figures in parenthesis indicate the country's share in total Indian export in 2015-16. Some other important export destinations in recent years are Belgium, Indonesia and France, etc.

TABLE 3
Top Ten Export Destinations

(FY 2015 US\$ bn)

Country	Share in Exports (US\$ bn)
USA	42.4
UAE	33.3
Hong Kong	13.5
China	12.0
Saudi Arabia	11.2
Singapore	10.0
UK	9.3
Germany	7.5
Sri Lanka	6.7
Netherlands	6.3
Total Exports	309.6

Source : www.ministryofcommerce&industry.com

CONCLUSION

Indian economy is growing considerably with annual GDP growth rate of over 7% since last decade. India's export sector is one of the important contributor in its rapid economic growth. During 2010-14, India's export performance was conformed to the average India's share in world exports stayed in the range of 1.5%, while its share in developing countries' exports remained unchanged at 4%. Petroleum products and chemicals are a major contributor to India's industrial GDP, and together they contribute over 34% of its export earnings. India, now, has become a major exporter of IT, services, BPO services and software services with \$ 167.0 billion worth of service exports in 2013-14. India is also the fourth largest start-up hub in the world with over 3100 technology start-ups in 2014-15. There are some positive signs seen in exports growth. Thirteen of the top 30 export items reported growth in May 2015. Among the major items, export of gems and jewellery 24.34%,

chemicals 10.94% and engineering goods 2% increased while pharmaceuticals 14.2%, readymade garments 5.3% and petroleum products 15.5% declined. The data released by the Reserve Bank of India, shows that there is a growth in services exports flat at \$ 12.91 billion in April, as against \$ 13.01bn in April 2015, while services sector contributes 55% of India's Gross Domestic Product (GDP). The new economic reforms could not bridge the trade deficit gap but some positive signs have been seen during the FY 2016, Indian exports has increased by 1.27% year-on-year to \$ 22.5 million in June 2016, in which non-petroleum product's share with 88.6% in total export increased by 3%. It is also a good thing has been seen that imports falls by 7.33% to \$ 30.68 billion in June 2016. Gold imports also drop over 38% to \$ 1.2 billion in June 2016. According to the apex exporters body FIEO, a positive figure has instilled optimism among exporters, though global scenario remains challenging. The positive exports by engineering, marine, drugs and pharma, plantation commodities, electronic goods, carpets and handicrafts sector is very encouraging as these are high employment generating sectors as well but the exporters need a booster dose to rise confidence.

REFERENCES

- Catalysing India's Trade and Investment, GOI, Exim Bank, July 1, 2015.
 Chand, Smriti (2016), 'The Composition of India's Foreign Trade Explained,'
www.yourarticallibrary.com accessed on 6/8/2016
Economic Survey, 2013-14, GOI.
 Foreign Trade Performance of India www.ebook_3e_pdf
 Fransis, Smitha (2015), 'India's Manufacturing Sector Export Performance during
 1999-2013: A Focus on Missing Domestic Inter-sectoral Linkages, Working
 Paper, ISID, 182, May 2015.
www.indianexpress.com
www.jagranjosh.com
www.livement.com
www.tradingeconomics.com accessed on August 2016.
www.ministryofcommerce&industry.com

Trade and Balance of Payments

Global Changes
and Instability

Punam Kumari

SHANDILYA PUBLICATIONS
Publishers & Distributors

760, Pocket-D, Lok Nayak Puram, New Delhi - 110 041
Email : shandilyapublications@gmail.com
Website : www.shandilyapublications.com

ISBN 978-81-934725-9-0

9 788193 472590

₹ 1280

7th National Conference on Multidisciplinary Research in the Field of Development

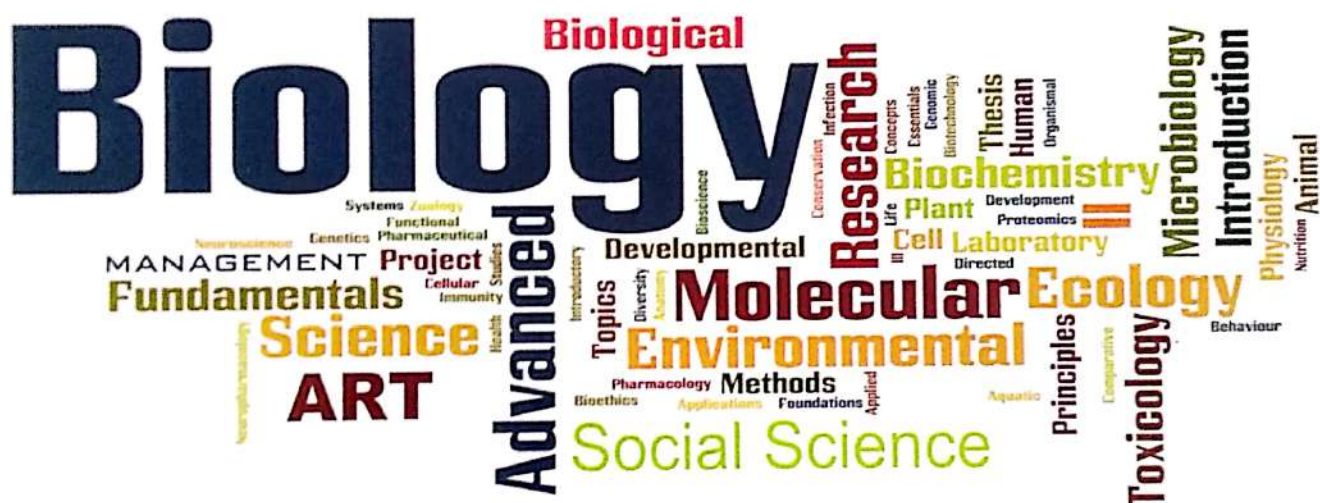
Venue : Conference Hall, Vikramaditya College, Vijay Nagar, Jabalpur (M.P.)
Date : 13 / 07 / 2019, Saturday

ISSN : 2581-8872

Vol - 1, No. - 6 July - 2019

Unnati International Journal of Multidisciplinary Scientific Research

Peer Reviewed - Refereed Journal
Impact Factor - 3.2, Open Access,
Double Blind, Monthly Online Journal

EDITOR

PRASHANT KUMAR

PUBLISHED BY

International Scientific Research Solution

Web : www.isrs.in

Email : ncrd2016@gmail.com

CONTENTS

S. No.	Paper Title	Author Name	Page No.
1	In Rural Economy Importance of Agriculture Development	Dr. Devendra Vishwakarma	1-6
2	Role of Agriculture in Rural Development	Dr. Amit Sahu Dr. Devendra Vishwakarma	7-11
3	Women Entrepreneur in India	Dr. Vandana Namdeo Bankar	12-15
4	Status of Scheduled Tribes Population in India	Dr. Ericharla Raju	16-24
5	MGNREGA : Employment Generation Policy for Rural Development	Dr. Rajani Sontakke	25-31
6	Corporate Social Responsibility – Not a Concept of Corporate Philanthropy	Hemant Sindhvani	32-37
7	The Effect of Thermal Free Carriers on the J/V Characteristic of a Trap-Free Insulator Working Under Non Constant Mobility Regime	Reshma Mehra Yougal Kishor Sharma	38-40
8	Identifying the Role of Education in Socio-Economic Development	Sonia Dovari	41-50
9	Quinoa - unique ingredient for Indian cuisine	Chef Devashish Pandey	51-53
10	Study on Anthropometric Assessment of Pre-School Children of Slum Area (Sarvodaya Nagar) of Jabalpur City	Anushka Nagaich	54-58
11	Population Growth and Environmental Effects	Sri.T.Tirupati Naidu	59-61
12	Microfinance in India and Rural Development	Dr. Basanti Mathew Merlin	62-64
13	Accountability of English Communication Skill in Developing Personality	Dr. Manisha Dwivedi	65-68
14	Achieving Human Development through Psychological Intervention	Mohammad Abdullah Sarkar	69-73
15	Changing Dynamics of Human Resource Management: A New Strategy for Development of Indian Banking Sector	Sachin Kumar	74-79
16	Organizational Culture and Performance : A Research Review on Service Sector	Amit Kumar	80-84
17	Modern Marketing Strategies for Special Interest Tourism	Dr. Sanjeev Kumar Saxena	85-88
18	A Comparative Analysis of Employee Productivity between Regular Employees and Outsourced Employees in Indian Railways with special reference to Rail Coach Factory, Nishatpura, Bhopal	Ritu Garg	89-96
19	गौधीवादी आर्थिक विचारधारा की प्रासंगिकता	डॉ. (श्रीमती) मंजुलता कश्यप रामसेवक राम भगत	97-101
20	हिन्दी दलित आत्मकथाएँ और उनका देशज शब्द संसार	धर्मेन्द्र कुमार कोरी	102-106
21	निःशुल्क और अनिवार्य बाल शिक्षा का अधिकार अधिनियम 2009 के प्रावधानों के संदर्भ में शिक्षकों का दृष्टिकोण	राजेश तिवारी डॉ. श्रीमती अर्चना दुबे	107-111
22	शान्ति शिक्षा के पोषण में जनसंचार माध्यम	मनोज कुमार सिंह	112-115
23	प्राचीन भारत में शिक्षा का विकास	योगेश कुमार सिंह	116-120
24	मध्यप्रदेश के जबलपुर जिले के पर्यटन विकास की सम्भावनाएँ (विशेष भेड़ाघाट के संदर्भ में)	मदन सिंह मरावी डॉ. संजय कान्त खरे	121-125

MGNREGA : Employment Generation Policy for Rural Development

Dr. Rajani Sontakke

Associate Professor, Dept. of Economics

Dr. M. Wasnik PWS Arts & Commerce College, Nagpur, Maharashtra

Abstract :- The Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Act (MGNREGA) is a Central Government Scheme for rural development by providing 100 days unskilled manual work with dignity, it was started in two phases in India. It was first started in September 2006 in most 200 backward and distressed districts but after its positive response in these 200 districts, it was spread over through the country in 2008. The scheme's main objective is to provide livelihood security to the rural households as well as to boost rural economy by creating assets and maintaining rural infrastructure and employment generation so that rural migration can be stopped. This paper focusses on the overview of the impact of MGNREGA on employment generation in India. To achieve the goal of this paper secondary data have been used. In this study, it is found that MGNREGA's performance is eye catching in some part of the country i.e. Andhra Pradesh, Kerala, Rajasthan etc. Whereas in other part of the country i.e. Bihar, Himachal Pradesh, Odisha, West Bengal etc. is not satisfactory. Never the less it's findings reveals that MGNREGA is playing a vital role in employment generation in rural India. It is providing a safety net to livelihood and rural development.

Key Words :- MGNREGA, Rural Development, Unskilled Labour, Employment, Poverty.

Introduction :- "The test of our progress is not whether we add more to the abundance of those who have much; it is whether we provide enough for those who have too little".

- Franklin Roosevelt

India is growing with 8 percent growth rate since last two decades but India is still facing the problem of unemployment and poverty. Economic growth, though an essential condition for poverty reduction, it is by no means a sufficient condition

for poverty reduction and vice-versa (Mehrotra and Delamonia 2007). The GDP growth rate was 5.5 percent per annum during the period 1997-98 to 2001-02 which accelerated to an average of 7.7 percent per annum during the period 2002-03 to 2006-07 (HDI 2011 pg. no. 94). However, the non-inclusive character of the growth process social exclusion create barriers to income poverty reduction. Income is depend on employment and it increases the level of standard of living. It is directly attack on the households' income. As we look at the present situation of employment and poverty what we can see that Unemployment rate in India increased to 3.53 percent in 2018 from 3.52 percent in 2017. Unemployment rate in India averaged 4.03 percent from 1983 untill 2018. According to the CMIE Report 2019, the total unemployment Rate in India in 2019 is 7.60 %, in urban India 7.56 % and in Rural India 7.61 % respectively.

India's per capita GDP has grown at a compound Annual Growth Rate (CAGR) of 6.2% since 2000. The Fast Moving Consumer Goods (FMCG) sector in rural and semi-urban India is expected to cross US \$20 billion mark by 2018 and reach US \$ 100 billion by 2025.

Higher unemployment and low income in the rural areas results in low purchasing power of the rural people, ultimately affecting their quality of life. The Government has launched several schemes to generate employment especially in the rural areas. According to the NSS, unemployment rate in the rural areas has increased from 7.2 % in the year 2000 TO 8.1 % in the year 2010.

To achieve growth with equity and social justice, the government of India has implemented the wage employment programme, the mahatma Gandhi national Rural Employment Guarantee Act (MGNREGA) in 2006. Initially implemented in 200

distressed districts during the FY 2006-07, it was extended to 330 districts and finally to 615 districts during the FY 2007-08.

Government's Initiative by MGNREGA for Employment Generation and Poverty Reduction :-
 Government of India has taken a historical step to generate rural employment and reduce poverty for rural development, i.e. Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Act in 2005, providing right to work with dignity and a means to promote livelihood security in India's rural areas. MGNREGA launched in III phases throughout India from Feb.2006 to 1 April 2008. This Act came into existence with a combination of previous schemes NFFWP (2004), SGRY(2000), JSGY (1099), EGS (1993), JRY (1989), NREP (1980), RLEGP (1983). MGNREGA focuses on planning productive absorption of under-employment and surplus labour force in rural areas by providing 100 days of direct supplementary wage employment generation in the rural households.

According to the World bank, MGNREGA is the largest scheme in the world covering 15% of population under this scheme.(News on Akashwani, 8 July,2015 AT 10.00 A.M.) This Act provides 100 days guaranteed unskilled manual work, is supposed to have generated 12 million persondays of work at a total expenditure of Rs. 1,66,760 crore since 2006 (GOI 2013 a;286). The provision of expenditure on MGNREGA since 2009-10 to 2019-20 was Rs. 39,100 cr., Rs.40,000 cr., Rs. 33000 cr., Rs. 33000 cr., Rs.37082 cr., Rs. 36025 cr., Rs.34,699 cr., Rs.38,500 cr., Rs. 48,000 cr., Rs. 55,000 cr., Rs.60,000 cr. During the year 2009-10, 2010-11, 2011-12, 2012-13, 2013-14, 2014-15, 2015-16, 2016-17, 2017-18, 2018-19, 2019-20 respectively. It is around 1 percent of the union budget.

Lets have a look on the objectives of this big budget scheme...

Objectives of MGNREGA :-

- Providing at least 100 days work as per demand resulting in creation of productive assets of prescribed quality and productivity.
- Strengthening the livelihood resources base of the poor.
- Proactively ensuring social inclusion and
- Strengthening Panchayat Raj Institutions(PRIs)

Salient features of MGNREGA :-

- Registration- Adult member of a rural household willing to do unskilled manual work, can apply for registration either in writing or orally to the Gram Panchayat (GP).
- Application for work- A written /oral application seeking work is to be made to the GP or block office, stating the time and duration for which work is sought. The GP will issue a dated receipt of the written application for employment against which the guarantee of providing employment within 15 days.
- Job Cards- After the verification of place of residence and age of the members only adult members are eligible for employment, the registered household is issued a job card (JC). Job card is an identification for demanding employment.
- Unemployment Allowance- If the work is not provided within the 15 days of the work demanded, the State has to pay an unemployment allowance to the beneficiary.
- Provision for work- Work should be provided within a 5 km. radius of the village. In case work is provided beyond 5 km., extra wage of 10 percent will be payable to meet additional transportation and living expenses. Priority is given to women at least 1/3rd of the beneficiaries under the scheme are women.
- Wages- The wage rate is notified State-wise by the Government of India and this is indexed to the initial as measured by the Consumer Price Index.
- Timely payment- Payment of wages has to be done on a weekly basis and not beyond a

fortnight in any case. Payment should be done through bank post office to the beneficiary accounts.

- Planning- Plans and decisions regarding the nature and choice of works to be undertaken in a financial year are to be decided in open assemblies of a Gram Sabha.
- Cost sharing- GOI bears 100 % wage cost of unskilled manual labour and 75% of material cost, including the wages of skilled and semi-skilled workers and administrative cost at 6% of the total expenditure. The State Government meets the rest of the expenditure.
- Work - site Management- To ensure that the spirit of the Act is not diluted and wage employment remains its main focus, MGNREGA mandates that in the total cost of work undertaken in a GP, the wage expenditure to material expenditure ratio should be 60:40. Worksite facilities such as creches, drinking water and shade have to be provided at all worksites.
- Transparency and Accountability- To maintain the transparency and accountability of this Act, social audit should be done once in the six months by every GPs.

Review of Literature :- Since MGNREGA's inception various studies have been carried out to see the impact of MGNREGA on employment generation and livelihoods of the poor households. Some reviews of the studies are given below-

Liu and Deninger (2013, presented in 2014) looked at the short and medium-term impact of MGNREGS employment on various development indicators in Andhra Pradesh, which is widely credited with a good performance record. As per their studies, it shows that MGNREGA development if it is implemented with administrative commitments. They found in their studies that the participants' caloric and protein intake has been increased in short term. MGNREGA has improved participant' food security and nutritional level while the medium-term effects shows that their investment particularly in

accumulation of land has been increased. They also found that in Andhra Pradesh, expenditure on MGNREGA programme has been increased which translates directly into an increase in additional employment opportunities.

Kumar, (2014) in his paper found out that MGNREGA has a positive impact on rural area. MGNREGA is playing a pivotal role in rural employment generation and enhancing the rural employability. Gram Panchayats are playing a leading role in planning and implementation of the programme. MGNREGA is helping in generating wage employment in the rural areas.

Prasad, (2012) in his study revealed that it has enabled rural households with sufficient purchasing power and they are able to at least to support their basic needs like food. By providing work on demand at their place MGNREGA has stopped migration to the cities. It is not only giving rural livelihoods but also involving them in other non-agricultural activities. It has reduced disguised unemployment. MGNREGA is providing employment in other agricultural work to improve the rural infrastructure and rural asset building which is leading to the sustainable development.

Xavier (2014) finds that MGNREGA could increase the rural wage and household's income. He finds that post MGNREGA income of the household has been increased which has increased their consumption and saving also. Hence, their standard of living in being improved during the post MGNREGA period. He also added that women's participation under MGNREGA is increased.

Objectives of the Study :- The aim of the present study is to assess the employment generation and how far is the scheme reaching towards its goals. The main objectives of this present study are as follows-

- To analyse the role of MGNREGA for employment generation in Rural India,
- To know the importance of MGNREGA for

- rural growth,
- To find the enhancement of employability in rural areas.

Research methodology :- To achieve the goal and fulfill the objectives of the present study, secondary data from MGNREGA website, MoRD, Reports of MGNREGA MoRD, new Paper, Research papers in Journals and other published work have been collected.

Study and Discussion :- Secondary data have been collected from different sources, journals, Newspapers and online database. This paper is completely based on secondary data and descriptive arguments related to MGNREGA work in rural India.

Table No. 1: Performance of MGNREGA in Employment Generation (2019-20)

1	Total No. of Districts	691
2	Total No. of Blocks	6920
3	Total No. of GPs	2,62,645

Sr. No.	Job Cards	In Cr.
1.	Total No. of Job cards Issued	13.11
2.	Total No. of Workers	25.74
3.	Total No. of Active Job Cards	7.4
4.	Total No. of Active Workers	11.43
5.	SC Workers (against active workers %)	19.52
6.	ST workers (against active workers %)	16.31

Source: www.mgnrega.nic.in, MoRD Annual Report

The above table no. 1 shows the present situation of MGNREGA during the FY 2019-20. It depicts that MGNREGA is working in 691 districts and 6920 blocks and 2,62,645 Gram Panchayats in rural India. During this year (2019-20) 13.11 crore persons were issued a job card and total no. of workers were 25.74 cr. Although 13.11 cr. Job cards were issued, but out of them 7.4 cr. Were active job cards means they were working actually.

Total no. of active workers were 11.43 cr.. Out of these active workers, the percentage of active SC workers was 19.52 percent which is higher than ST workers. The percentage of ST workers is 16.31, is lower than SCs.

Now let's see the job card holders and employment provided under MGNREGA during the year 2014-15 to 2018-19

Table No. 2: MGNREGAs performance during the FY 2014-15 to 2018-19.

Year	Job Card Holders (In Crore)	Employment Provided (In Crore)
2014-15	127793884	62160250
2015-16	129286185	72259092
2016-17	126916591	76690926
2017-18	128321116	75915341
2018-19	131131557	77772269

Source: www.mgnrega.nic.in, Report Ministry of Rural Development.

Table no.2 shows that the number of job card holders is very high as compared to employment provided. It revealed that MGNREGA is not providing employment according to their demands. It fails in balancing the demand supply sides. Nevertheless, it is not so poor performance in providing employment, but it can be done properly to meet its goal and objectives.

Now let's have a look on employment generation. It is very much important to know that how many employment MGNREGA could generate because its main objective is to generate employment and create assets so that the objective of employment generation + poverty reduction = sustainable development can be achieved.

Table No. 3: Employment Generation through MGNREGA

Year	Employment Generation (In Cr.)	Growth of Employment Generation(In %)
2014-15	1661836108	-
2015-16	2351412793	29.33
2016-17	2356403416	0.21
2017-18	2337431332	-2.34
2018-19	2679626106	12.77

Source: www.mgnrega.nic.in, Annual Report, Gol Ministry of Rural Development.

The table no. 3 shows that the performance of the growth of employment generation is decreasing during the year 2016-17 to 2017-18 and again increasing during the year 2018-19. It's growth in employment generation is positive and negative, up AND DOWN AND UP. THE OFFICIALS STATED THAT pending wages hit the MGNREGA work. Wages haven't been paid since December

14, 2018, also material costs haven't been paid in the same year, because of this people lose faith and they could migrate in search of jobs. (deccan herald, Feb.5, 2019, "Pending wages hit MGNREGA work in drought-hit K'taka).

Financial progress of MGNREGA: Now let's see the financial progress of MGNREGA during the FY 2014-15 to 2019-20.

Table No. 4: Financial Progress under MGNREGA

Year	Budgetary Provision(Rs in Cr.)	Total Expenditure(In Cr.)	Percentage of Utilisation(%)	Liabilities Wages (In Cr.)	Average Cost per day per Person (In Cr.)
2014-15	36,025	36,025.04	95.84	473.37	206.13
2015-16	34,699	44,002.59	101.43	340.44	202.46
2016-17	38,500	57,924.97	102.02	1465.61	226.98
2017-18	48,000	25,063.89	78.95	1285.33	197.54
2018-19	55,000	69,602.66	100.36	47158.29	272.91
2019-20	60,000	5292.14	31.38	4653.66	221.52

Source: www.mgnrega.nic.in, MoRD, Gol Report 2019-20.

The year-wise data of the financial progress

under MGNREGA scheme table no. 4 shows that

the financial progress through the total expenditure, percentage utilization of that expenditure, wage liability and cost per day per person in an average is also increasing and decreasing. From the financial progress analysis, it is seen that it was an increase and decrease in alternate year from 2014-15. It was Rs.206.13 cr., Rs. 202.46 Cr., Rs. 226.98 Cr., rs. 197.54 cr., rs.272.91 Cr., Rs. 221.52 cr. During the FY 2014-15, 2015-16, 2016-17, 2017-18, 2018-19 and 2019-20 respectively. The average cost per day per person was highest during the year 2018-19 (Rs.272.91 cr.) It shows that as the total expenses increase its average cost per day per person also increases. Government has made a huge provision for MGNREGA in every budget but financial progress report shows that their total expenditure increased every year than its provision except the year 2017-18. During the year 2017-18, the fund utilization percentage was very low. It means that MGNREGA work was not done properly using its funds.

Conclusion :- MGNREGA is the largest rural employment guarantee programme in India for employment generation and poverty reduction with sustainable development. MGNREGA not only provide 100 days jobs (150 days for the drought year/area) but also provide minimum earning for every rural adult of every household on their demand. Whenever a household demand for work, it has to be provided to him/her and it is his/her right to get it. This scheme is unique on its own which meets the other aspects of rural development i.e. environmental protection, social protection, rural infrastructure, development, poverty reduction, promoting women empowerment for gender equality, asset creation and stopping migration. MGNREGA plays a vital role in rural development. It is a significant tool for job creation and overall development of rural India. Various studies under MGNREGA shows that MGNREGA is playing a significant role in employment generation and asset creation as well as poverty reduction. MGNREGA beneficiaries have been ensured for employment that relieved

from poverty and hunger and strengthened rural livelihood security.

However, MGNREGA is facing many problems while studying, it was found that there are number of registrations under MGNREGA and job card holders but very few job card holders are getting the job. There is a vast difference between demanded and job provided. This difference is widening due to the apathetic approach of bureaucrats. There is also one thing is responsible for not responding to MGNREGA that wages are not given in time. Delay in payment is the main reason for not responding the MGNREGA work. Although these are the drawbacks of MGNREGA, MGNREGA is playing an important role in enhancing rural development. MGNREGA has changed the wage structure, accessibility of work at nearest work place, stopped huge amount of relocation in rural India.

Despite all these drawbacks in implementation this scheme, MGNREGA is a main source of alleviating rural poverty. MGNREGA is helping the rural poor from bringing them out from poverty by providing job guarantee. There is none another scheme than MGNREGA to give such opportunity.

References :-

- www.ibef.org, (accessed in 5 may, 2019) Indian Rural market.)
- www.mapsodindia.com, "Rural Employment in India", accessed in 5 may, 2019.
- News on Akashwani, 8may, 2015 at 10.00 a.m.
- Economic Times, online, Feb 1, 2019)
- India, Human Development Report (2011) GOI, Oxford University Press, New Delhi.
- MGNREGA Sameeksha-II : An Anthology of Research Studies (2012-14), pg. no.12.
- Liu Yanyan, Klaus Deninger (2014), "Welfare and poverty impacts: The Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Scheme, MGNREGA taking Stock and looking Ahead ", proceedings of the International Conference on MGNREGA, IGIDR, 26-28

March, 2015

- Kumar, S., (2014) : " Role of MGNREGA in Rural Employment: A Review," LPRA International Journal of Economics and Business, 2(1), 8-22-2014.
- Prasad, K.V.S. (2012): "Performance of Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Act (MGNREGA): An Overview," International Journal of Management and Business Studies, 2(4), 99-103
- Xavier, G. (2014) : "Impact of MGNREGA on Women Empowerment with Special Reference To Kalakkmnol Panchayat in Sivgangai District, Tamil Nadu, SSRG International Journal of Economics and Management Studies (SSRG-IJEMS) 1(1); 1-5.

The Indian Economic Journal

JOURNAL OF THE INDIAN ECONOMIC ASSOCIATION

Special Issue, December 2019

**LIVELIHOODS AND
SOCIAL PROTECTION:
JOBS UNIVERSAL
BASIC INCOME ETC.**

CONTENTS

1. A Gap Analysis of Mission Antyodaya Parameters Focusing on Gram Panchayat Development Plan with Special Reference to Tripura
ASHISH KUMAR and
NIKHILYA DEBNATH 1
2. Quantifying the Unpaid Women Work for Livelihood and Social Security
ANUP KUMAR MISHRA 11
3. Trade-off between Social Inclusion and Social Protection for Working Poor in India
SHIPANA PRAKASAM 19
4. A Study of Household Health Care Expenditure and Awareness of Health Insurance in Chennai City
K. SUDARSHINI
MARY UDAYAPRIYA DOMINIC
and E. SAGAYASHOBA 27
5. Women Empowerment:
A Path to Socio-Economic Progress
JYOTI SATHYATHY
BCM PATNAIK, ASHISH KUMAR
and DEBKANI PALAI 33
6. A Study on Health Problems of Tannery Workers in Chrompet, Chennai, Tamilnadu
G. VASANTH and
K. SUDARSHINI 43
7. A Study on Income and Consumption Pattern of Coir Workers in Kerala with Special Reference to Vaikom Taluk
GIRISH K. HARI and
V. VAITHIANATHAN 48
8. The Prevalence and Trend of Non-Communicable Diseases and Cardiovascular Diseases in India
K. V. SONA, V. VAITHIANATHAN
and A. SUGIRTHA RANI 56
9. Rural Development Strategy in India
SUNITA ROY 62
10. Growth Trends and Pattern of Social Sector Expenditure of State Governments in India
VILAS KHANDARE, SHINDE VINAYAK
and KOKAR VISHVNAATH 72
11. On the Lookout for the Relevance of Labour Laws and Regulations Relating to Social Security in India
DEBASIS MUKHOPADHYAY 80
12. Impact of MGNREGs on Livelihoods of Scheduled Tribe Groups: A Case Study
M. MURALIMOCHAN and M. DEVARAJULU 89
13. Public Provisioning for Inclusive Education in India with Special Reference to BIMARU States
SANJAY KUMAR 98
14. MGNREGA: A Livelihood and Social Protection Programme for Rural India: A Case Study of Nagpur District in Maharashtra State
RAJANI V. SONTAKKE 111
15. Quality of Employment and Employment Intensity in Indian Manufacturing Sector - An Explanation of Macroeconomic Implication of Effective Demand
POONAM KUMARI 127

MGNREGA: A Livelihood and Social Protection Programme for Rural India: A Case Study of Nagpur District in Maharashtra State

Rajani V. Sontakke

INTRODUCTION

"The test of our progress is not whether we add more to the abundance of those who have much; it is whether we provide enough for those who have too little."

—Franklin Delano Roosevelt

Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Act (MGNREGA), a Central sponsored wage employment scheme, aims at providing livelihood security to the rural poor. The MGNREGA was implemented in 200 districts, in the first phase, with effect from Feb. 2, 2006, and extended, subsequently, to additional 113 and all districts with effect from April 1, 2007 and May 15, 2007, respectively. The remaining districts were included under the Act with effect from April 1, 2008. This scheme was started in Nagpur district of Maharashtra State from May 2008.

The objective of MGNREGA is to ensure livelihood security of rural poor by guaranteeing at least 100 days of wage employment in a financial year to every household whose adult member volunteer to do unskilled manual work. The Act envisages the following....

- Enhance livelihood security of the rural poor by generating wage employment opportunities in works that develop the infrastructure locality.
- Rejuvenate natural resources base of the area concerned.
- Create a productive rural asset base.
- Stimulate local economy for providing wage employment.
- Ensure women empowerment.

Poverty is a significant issue in India, despite having one of the fastest growing economies in the world, clocked at growth rate of 7.6 percent in 2015, and a sizable consumer economy. According to the World Bank, the World had 872.3 million people below the new poverty line, of which 179.6 million people lived in India. In other words, India with 17.05 percent of total world's population had 20.6 percent share of world's poorest in 2011. (The Financial

Times, 2014). As of 2014, 58 percent of the total population were living on less than \$3.10 per day. According to the Modified mixed reference period (MMRP) concept proposed by World Bank in 2015, India's poverty rate for period 2011-12 stood at 12.4 percent of the total population, or about 172 million people taking the revised poverty line as \$1.90. Rapid economic growth since 1991, has led to sharp reductions in extreme poverty in India.² India is growing with 8 % growth rate since last two decades but India is still facing the problem of poverty. India could not eliminate poverty on the other hand it seems that it is deeply rooted in India, its incidence is high in some parts of India. Economic growth, though an essential condition for poverty reduction, it is by no means a sufficient condition for poverty reduction and vice-versa (Mehrotra & Delamonia, 2007). The interlinkages between economic growth and poverty reduction works through various social sector outcomes which complement each other.

Rationale for Study

During the last decades (2008-2019), on an average Rs. 50,000/- crore was invested for various wage employment initiatives under MGNREGA. Considering the size and scope of programme implementation, it is necessary for the policy makers and implementers to know the benefits and impact of such development intervention. Further, issues and challenges limiting the effective implementation of the programme at the grass-route level could be diagnosed through a detailed micro level data analysis and corrective measures be outlined, accordingly

Scope and Coverage

The broad aims of this research study is to critical assessment of the policies, procedures and practices to reach conclusion especially on appropriate modifications required and assessment of performance of the Act and documentation of best practices for replications.

REVIEW OF LITERATURE

As mentioned earlier, MGNREGA provides opportunity of 100 days guaranteed employment throughout the year, those who are in distress and willing to do unskilled work, it has been observed that MGNREGA provided work to those poorer who are in acute need of job. In India several studies have been made to analyse the performance and evaluation of MGNREGA in rural India as well as it's impact on various aspects like income generation, asset creation, poverty reduction, women empowerment, agricultural productivity, income and livelihood of the rural poor and vulnerable households and rural development.

Dutta, et.al. (2014) in their study survey of 3000 households in Bihar, viewed MGNREGA as a scheme with potential to reduce poverty in Bihar. They found a pro-poor rationing and confirm that the scheme was reaching the poor, even as the richer households also share in the gains. The author documented that under ideal conditions, the implementation of the scheme would result in bringing down poverty rates by 14 percent and more.

Klonner and Oldiges (2013, 2014), reported in their research that the poverty gap between Phase I and Phase II districts has decreased. Among SC/ST households both phase

Times, 2014). As of 2014, 58 percent of the total population were living on less than \$3.10 per day. According to the Modified mixed reference period (MMRP) concept proposed by World Bank in 2015, India's poverty rate for period 2011-12 stood at 12.4 percent of the total population, or about 172 million people taking the revised poverty line as \$1.90. Rapid economic growth since 1991, has led to sharp reductions in extreme poverty in India.² India is growing with 8 % growth rate since last two decades but India is still facing the problem of poverty. India could not eliminate poverty on the other hand it seems that it is deeply rooted in India, its incidence is high in some parts of India. Economic growth, though an essential condition for poverty reduction, it is by no means a sufficient condition for poverty reduction and vice-versa (Mehrotra & Delamonia, 2007). The interlinkages between economic growth and poverty reduction works through various social sector outcomes which complement each other.

Rationale for Study

During the last decades (2008-2019), on an average Rs. 50,000/- crore was invested for various wage employment initiatives under MGNREGA. Considering the size and scope of programme implementation, it is necessary for the policy makers and implementers to know the benefits and impact of such development intervention. Further, issues and challenges limiting the effective implementation of the programme at the grass-route level could be diagnosed through a detailed micro level data analysis and corrective measures be outlined, accordingly

Scope and Coverage

The broad aims of this research study is to critical assessment of the policies, procedures and practices to reach conclusion especially on appropriate modifications required and assessment of performance of the Act and documentation of best practices for replications.

REVIEW OF LITERATURE

As mentioned earlier, MGNREGA provides opportunity of 100 days guaranteed employment throughout the year, those who are in distress and willing to do unskilled work, it has been observed that MGNREGA provided work to those poorer who are in acute need of job. In India several studies have been made to analyse the performance and evaluation of MGNREGA in rural India as well as it's impact on various aspects like income generation, asset creation, poverty reduction, women empowerment, agricultural productivity, income and livelihood of the rural poor and vulnerable households and rural development.

Dutta, et.al. (2014) in their study survey of 3000 households in Bihar, viewed MGNREGA as a scheme with potential to reduce poverty in Bihar. They found a pro-poor rationing and confirm that the scheme was reaching the poor, even as the richer households also share in the gains. The author documented that under ideal conditions, the implementation of the scheme would result in bringing down poverty rates by 14 percent and more.

Klonner and Oldiges (2013, 2014), reported in their research that the poverty gap between Phase I and Phase II districts has decreased. Among SC/ST households both phase

I and phase II districts experienced a decline in equality with the effect being more for phase I districts. They found that while there were no statistically significant differences for all rural households as a sub-set showed statistically significant large effects on consumption and consumption based poverty measures for the agriculture lean season while no such effect was revealed in the agriculture peak season.

Ravi and Engler (2015) in their study indicated that MGNREGA significantly increased monthly per capita expenditure on food and non-food items. It improved food security by reducing the number of meals forgone. Participation in MGNREGA increased the probability of savings by households.

Dasgupta, Aparajita (2013) in her study stated that while the policy did not help correct for long-term past health deficiencies, it was useful in buffering recent drought shocks, the effect size of which varied by policy relevant sub-groups. The availability of the programme provided a buffer for the children of marginalized and socially excluded caste groups.

Mani, et.al.(2013) in their study found that access to the programme had large and positive effects on children's performance on reading comprehension tests, maths tests and test for verbal ability.

Gehrek (2013) in his study found an increase in the share of inputs allocated to more profitable crops. According to him by enabling a shift to high risk-profitable crops, raised incomes of small marginal farmers.

The study of Medak district of Andhra Pradesh pointed out that, around 12% of the household income was increased as more members of the same household were being able to work. With this increased income of MGNREGA, the rural households started their own ventures. Another study of Birbhum district of West Bengal stated that 17% (out of 96 job card holders surveyed) of the rural households used MGNREGA's income to run, expand or start a rural business.

Rao and Madhusudan (2013) in their study revealed that a low coverage of SC/ST beneficiaries under individual land development works seems to point to the distributing view that the expansion (inclusion of small and marginal farmers etc.) of eligibility criteria to include other categories had had on adverse impact on socially and economically disadvantaged groups.

Methodology

The present study is based on the performance evaluation of MGNREGA and impact on income of MGNREGA beneficiaries in Nagpur district's rural area. According to the 2011 census Nagpur district have 36.07% population living in below poverty line in rural area and 24.2% population in urban area. Nagpur city is the hottest city in the world and it always faces drought situation, which make the rural poor unemployed, hopeless and frustrated. Rural population is still struggling for livelihood. The present study is a part of my Ph.D.thesis and based on primary data collected by survey and personal interview across all blocks of Nagpur district and inferences are made by observational study for achieving the following objectives.

Objectives of the Study

Despite certain attempts made to evaluate the impact of MGNREGA on poverty alleviation, there remain a gap. Many researchers conducted study in various parts of Maharashtra State but not in Nagpur district. In order to fill the gap, the present study was carried on 'Impact of MGNREGA on Income generation in Nagpur district of Maharashtra State'. It has been formulated with the following objectives:

- To examine the socio-economic characteristics of MGNREGA beneficiaries.
- To examine the efforts made by the government.
- To discuss the poverty alleviating linkages.
- To review the problems faced by the MGNREGA beneficiaries.
- To discuss the impact of MGNREGA on income in reducing poverty.
- To suggest the remedies in proper implementation of MGNREGA.

For accomplishing the objectives of the study to evaluate the performance of MGNREGA overall position in Nagpur district, primary data has been collected from the field and secondary data from various published sources and websites. Secondary data has been collected from various publications and other scholarly research works which includes academic journals, govt. and non-govt. publications and various websites.

Significance of the Study

The present study is a significant attempt to examine the role of MGNREGA in poverty reduction which will be helpful to analyse lacunae in our country. This study will be helpful in analyzing lacunae in the poverty reduction programmes in the country. Further, it can be helpful to explore some untapped areas where potential for development exists and rectification of the flaws in the present system. The study will also be equally important for all those interested in undertaking similar studies in the context of other aspects of MGNREGA because certain methods and approaches evolved and employed should be helpful in carrying out further studies of similar nature.

Definition of poverty and Poverty Analysis

Poverty can be defined as a social phenomenon in which a section of the society is unable to fulfill even its necessities of life. Attempts have been made in all societies to define poverty, but all of them are conditioned by the vision of minimum or good life obtaining in society. In India, the generally accepted definition of poverty emphasizes minimum level of living rather than a reasonable level of living.

"Poverty is described as lack of the income to acquire the minimum necessities of life."

"Poverty is multidimensional- Deprivation in income, illiteracy, malnutrition, mortality, morbidity, access to water and sanitation, vulnerability to economic shocks."

Since, poverty is a multidimensional concept, the definitions of poverty changed time to time.

Growth, Poverty and Per capita Income

The poverty ratio (based on the Monthly Per Capita Expenditure (MPCE) of Rs. 816 for rural areas and Rs. 1000 for urban areas in 2011-12 at all India level), has declined from 37.2 percent in 2004-05 to 21.9 percent in 2011-12. In absolute terms, the number of poor declined from 407.1 million (40.71 crore) in 2004-05 to 269.3 million (26.93 crore) in 2011-12 with an average annual decline of 2.2 percentage points during 2004-05 to 2011-12.

The National Poverty Line estimated for rural areas during 2011-12 was 816 Rs. per capita per month, whereas, for urban areas it was recorded at 1000 Rs. Per capita per month. Thus, for a family of five, the all India poverty line in terms of consumption expenditure would amount 4080 Rupees per month in rural areas and 5000 rupees per month in urban areas. These poverty lines would vary from State to State because of inter-State price differentials.

Table 1
India: Percentage of Growth (GDP), Poverty and Per capita Income

Year	GDP (%)	Poverty Ratio (%)			Per capita Income In Rs.
		Rural	Urban	Total	
1993-94		50.1	31.8	45.3	
2004-05	7.0	42	25.5	37.2	NA
2009-10	8.4	33.8	20.9	29.8	33843
2011-12	6.5	25.5	13.7	21.9	37850
Annual Average Decline: 2004-05 to 2011-12 (% points per annum)		2.32	1.69	2.18	

Source: Economic Survey 2013-14.

The above table no.1 depicts that the economic growth during the FY 2004-05, the GDP rate was but the poverty ratio was 37.2% as a whole.

During the FY 2009-10 the growth rate increased by 8.4% and poverty declined from 37.2% to 29.8% and per capita income also increased by RS. 33843. During the FY 2011-12 the GDP rate was declined by 6.5% and poverty also declined by % but it is seen that per capita income rises by Rs.37850.

The ratio is based on the methodology that was suggested by the Suresh Tendulkar Committee that suggests the factors in money spent on health and education besides calorie intake to fix a poverty line. As per Tendulkar methodology, the poverty line has been expressed in terms of MPCE based on Mixed Reference Period.

Government's Initiative by MGNREGA to Remove Poverty

Government of India has taken a historical step to reduce rural poverty, i.e., Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Act in 2005 (MGNREGA), providing right to work with dignity and a means to promote livelihood security in India's rural areas. MGNREGA launched in III phases throughout India from 2 Feb., 2006 to 1 April 2008. This Act came into existence with a combination of previous schemes NFFWP (2004),

SGRY (2000), JSGY (1999), EGS (1993), JRY (1989), NREP (1980), RLEGP (1983), etc. The main significance of the Mahatma Gandhi National Rural Employment Act is to improve the livelihood conditions of the rural poor by providing 100 days of employment to a rural household who are willing to do unskilled manual work. Although the Act provides an opportunity to work in the lean period, but it helps the poor to maintain their consumption level and strengthen the livelihood resources during this critical period. Only the economic growth cannot provide social justice and equality with development unless it is connected with poverty alleviation and employment generation opportunities for the poor and marginalised people of the society.

According to World Bank, MGNREGA is the largest scheme in the world covering 15% population under this scheme. (News on Akashwani, 8 July 2015 at 10.00 a.m.) The Act provides 100 days guaranteed unskilled manual work, is supposed to have generated 12 million person days of work at a total expenditure of Rs. 1,66,760 crore since 2009 (GOI 2013a; 286). The trend in allocation of the budget in rural development is mixed. The provision of expenditure on MGNREGA since 2009-10 was Rs. 39,100 crore since 2010-11, Rs. 33,000 crore, Rs. 33,000 crore and Rs. 37,082 crore, Rs. 38,500 crore, Rs. 40,000 crore, Rs. 48,000 crore, during the years 2009-10, 2010-11, 2011-12, 2012-13, 2013-14, 2014-15, 2015-16, 2016-17 and 2017-18 respectively, it is around 1% of the union budget. (See Table)

Table 2

Budgetary Allocation on MGNREGA & Government's Initiatives to reduce poverty: Flagship schemes-Budgetary Allocations and Utilization for select Flagship Scheme (Rs. In Crore)

Scheme	Ministry/ Department	2009-10	2010-11	2011-12	2012-13	2013-14	2014-15	2015-16	2016-17
MGNREGA	MORD	39,100	40,100	40,000	33,000	33,000	38,500	38,500	40,000
PMGSY	MORD	10,933	12,000	20,000	24,000	21,700	NA	18,290	19,000
IAY/PMAY Rural	MORD	7,918	10,000	10,000	11,075	15,184	NA	10,116	15,000
NRDWP	DW&S	8,000	9,000	9,350	10,500	11,000	NA	4,370	5,000
Nirmal Bharat Abhiyan/ Swacha Bharat Mission	DW&S	1,200	1,580	1,650	3,500	4,260	NA	7,469	10,000
ICDS	W&CD	6,750	8,700	10,000	15,850	17,700	NA	NA	NA
Sarva SA	HRD	13,099	15,000	21,000.47	25,554.76	27,258	NA	NA	NA
Mid-Day Meal	HRD	10,314.93	8,370.12	10,360	11,937	13,215	NA	NA	NA

Source: Yojana, March, 2017.

Performance Evaluation of MGNREGA in Nagpur District of Maharashtra State in India

The performance evaluation study was done in 2009 of 21 States where, Maharashtra ranked as low as 18. In 2007-08 (NCAER-PIF 2009), less than 50% of the districts. The recent CAG Report stated that Maharashtra has utilized only about 20% of the funds allocated. A performance audit report of the MoRD points out many issues such as those related to job cards, wages, work-site facilities, administrative and technical sanction for work, maintenance of records at the Panchayat level inspection of works, the institutional set-up for audits, vigilance and technical support and the non-appointment of adequate technical

staff (GOI2008). A process study by the National Institute of Rural Development brings out in the planning and implementation of the MGNREGA in Maharashtra- low fund utilization, lack of motivation among officials and inadequate capabilities among Gram Panchayat (GP) functionaries. (Rao, Jadhav, Ambadkar & Jayalaxmi 2010). The State has had a low work completion rate between 2008-09 and 2010-11 (with 36.16% falling to 32.20%) and further to 22.50%. The average number of days of work per household has lingered between 39 and 50 since 2006. (GOI 2013c 27 EPW, June 29, 2013, Vol. XLVIII, No. 26&27 pg.no.62)

Though, the performance of MGNREGA in Maharashtra State remained fluctuating during the year 2014-15, many households of Marathwada region of Maharashtra State has utilized the opportunity in their distress time because this year the effect of drought was so intensive that made many award winner farmers to work under MGNREGA. Not only SCs and STs but also general category population is responding to MGNREGA. The acute drought during the FY 2014-15 has proved that, there is none other source than MGNREGA in the distress time.

Performance Evaluation of MGNREGA in the Study Area

MGNREGA was introduced in the IIIrd Phase in Maharashtra State and in Nagpur District in 1 April, 2008, to tackle the problem of poverty through providing 100 days guaranteed work with dignity. This was to help the poor families to cross over the poverty line by raising their income level with the help of income generating assets provided under the scheme. But independent evaluation studies conducted in Nagpur district revealed some glaring deficiencies in the implementation of this scheme. An analysis of the findings of present study has been made under the evaluation of MGNREGA scheme.

Discussion and Analysis

Nagpur district has 14 blocks. Responses were obtained for 837 respondents across 13 blocks of Nagpur district. When MGNREGA was launched in the year 2008-9, the labourer were not responded to this scheme because of lack of information about MGNREGA, & low wages under MGNREGA and therefore, its performance was very poor, only labour oriented Umred and Bhivapur blocks had taken up few works, but projects were not completed. All 13 rural blocks have 795 GPs but now in all the GPs MGNREGA work is taken up at small level.

The study was carried out in the year 2012-13 to observe the impact of MGNREGA on respondent's income, that has been analysed by using questionnaire, in-depth interview method and observation. A study was conducted with 837 MGNREGA respondents from Bhivapur 112, Hingna 42, Kalameshwar 88, Kamptee 47, Katol 59, Kuhi 34, Mouda 66, Nagpur(Rural)39, Narkhed 49, Parsheoni 81, Ramtek 62, Savner 25 Umred 130 blocks, which included information of occupation, income, caste, education, debt and source of credit. The socio-economic characteristics of selected 837 respondents of all 13 blocks of Nagpur district are shown in the following table no.

Socio-Economic characteristics of selected Respondents.

Sr. No.	Socio-Economic Characteristics of Respondents	Number of Respondents	% of Res
1	Male	556	
2	Female	281	
	Total	837	

Source: Primary Data

Sr. No.	Religion-	Number of Respondents	% of Respondents
1	Hindu	639	
2	Muslim	04	76.34
3	Christian--	Nil	0.48
4	Buddhist	194	Nil
	Total	837	23.18
			100

Sr. No.	Category of the Respondents	Number of Respondents	% of Respondents
1	SC	213	
2	ST	33	25
3	OBC	190	4
4	Other	331	23
5	Adiwasi	70	40
	Total	837	8
			100

Sr.No.	Educational qualification of the Respondents:	Number of Respondents	% of Respo
1	Below SSC	780	
2	HSSC	51	93.55
3	UG	06	0.75
4	PG	---	06
	Total	837	Nil
			100

Sr.No.	Age Groups:	Number of Respondents	% of Respo
1	18-25	37	4.42
2	26-35	286	32.01
3	36-45	321	38.35
4	46-55	189	22.58
5	56 & above	23	2.74
	Total	837	100

Sr. No.	Types of works undertaken and % of respondents engaged in MGNREGA:	Number of Respondents	% of Respo
1	Pandhan Rasta/Kaccha Rasta	419	50.06
2	Nursary Work	249	29.25
3	Construction	35	4.18
4	Rajiv Gandhi Sewa Kendra	08	0.96
5	Irrigation Wells	123	14.69
6	Forestry work	03	0.36
	Total	837	100

Sr. No.	Source of Information:	Number of Respondents	% of Respondents
1	Panchayat Samiti	395	
2	837Gram Panchayat	412	47.19
3	Media	Nil	49.22
4	Neighbour/Friend	30	Nil
	Total	837	3.58
			100

Sr.No.	Do you get work after completion one project?	Number of Respondents	% of Respondents
1	Yes	191	22.93
2	No	646	77.07
	Total	837	100

Sr.No.	Time taken for getting work after registration	Number of Respondents	% of Respondents
1	Within 15 days	176	21
2	16 days to 1 month	416	49.7
3	More than 1 month	255	30.5
	Total	837	100

Sr.No.	Benefited by other GOI schemes (Indira Awas Yojana/PDS etc.)	Number of Respondents	% of Respondents
1	Yes	94	33.94
2	No	743	67.51
	Total	837	100

Sr. No.	Time taken for payment of wages:	Number of Respondents	% of Respondents
1	2-4 weeks	306	36.56 %
2	More than 4 weeks	531	63.44%
	Total	837	100

Source: Primary Data (Field Survey of Nagpur District collected by the researcher.)

FINDINGS

From all 13 blocks of Nagpur district 837 beneficiaries were selected by simple random sampling method, out of them 76.34% were men and 34% were women, out of them 76.34% were Hindus, 0.48% were Muslims, and having good educational background no respondent was found from Christian religion working under MGNREGA, 23.18% were Budhhist. Category wise break-up shows that 25% were SCs, the lowest 4% were STs, 23% were OBCs and highest percentage with 40% from Other category were engaged in MGNREGA work. It has also been found that 8% of Adivasis were also engaged in NREGA work because of afforestation, they have lost their livelihood. Out of total beneficiaries highest percentage with 93.18% were having lower educational background and lowest with 0.75% from under graduate were engaged in NREGA work and they had chosen this opportunity at last resource. Age wise break-up of the respondents shows that highest percentage with 38.35% from youngest age group 26-35 and lowest from 56 & above were engaged in NREGA work. It means that the actual workforce is utilized in NREGA.

120

While implementing MGNREGA, it was expected that permanent asset will be created so that the objective of income & employment generation with sustainable development will be increased and will be helpful in reducing poverty. But in the actual site of NREGA project, the highest work of Pandhan Rasta/Caccha Road was taken up at 50.06% but the quality of work was very poor and the forestry work with lowest percent has been undertaken. It was asked to the beneficiaries that whether they get work quickly after completion of project, only 22.93% answered yes. It shows that due to non-availability of work in the area, the respondents go for searching another work. There was a huge gap in registration of NREGA and getting work. 49.7% beneficiaries could get work under NREGA in more than 1 month and it was surprising that they did not get unemployment allowance rather than they not know that there is any provision of unemployment allowance. Although there are some deficiencies in NREGA implementation, its impact on income is also noticeable.

Impact of MGNREGA in the Study Area

MGNREGA is one of the major poverty alleviation programme in India to provide days employment guarantee to the rural poor in their lean period, this scheme gives to work with dignity. It provides jobs not only to the people living below poverty but to all poorers or unemployed adults also those who want to work under this sch. MGNREGA was launched for rural development with dual objectives of poverty reduction and employment generation. While achieving these objectives special attention would be given to create durable assets for sustainable development. The incremental income, generated by the assets, enables the rural poor to cross poverty line. Therefore, the jobs provided should be sufficient enough to generate a volume of income which will enable the rural poor to cross the poverty line. The present study attempts to evaluate the impact of MGNREGA on economic conditions of the rural poor. This has been attempted with the help of important variables, viz-

- Impact of the scheme on income of the beneficiaries, and
- Impact of the scheme on employment of the beneficiaries.

In this paper the impact of MGNRGA on income is measured.

Monthly Per Capita Expenditure

Monthly per capita expenditure has been used as a proxy indicator to measure the impact of MGNREGA on poverty levels to be positive if the increased income has translated into increased expenditure, particularly on food and essential items of household. The study conducted in 2011-12 found that monthly per capita consumption expenditure of around 10% for households. Expenditure on non food consumables increased significantly by around 23%. Expenditure on transport and communication decreased significantly due to the MGNREGA by around 65%.

The wage seekers spending their additional wages from MGNREGA mainly on food (30%) clothing (20%), education (10.15%) and health care (10%).

The study conducted in Chhattisgarh, Jharkhand and Odisha, most of the households reported that if MGNREGA had not been implemented in the study areas, most

the households would not have had the capacity to purchase enough foodgrains. MGNREGA seems to be helpful to provide poor households the ability to withstand economic shocks and deal with inflation.

Another study of Andhra Pradesh stated that participation of MGNREGA had significant and positive impact on consumption expenditure, intake of energy and protein and asset accumulation.

5.3.a Impact on Income of the Beneficiaries:

In examining the success of the MGNREGA in meeting its poverty alleviation objectives change in total household income becomes an important indicator. The analysis of incremental income generated by providing employment in distress becomes much more meaningful when its variables like registration of beneficiaries, employment created in mandays and wages given to the beneficiaries and livelihood of the MGNREGA families to cross the poverty line. In other words, the absolute increase in income of the beneficiary households crossing the poverty line can well be treated as measuring rod to evaluate the success of the programme. In the present study, income generation was estimated at two points of time, i.e. pre implementation of the scheme which served as a benchmark for income impact of the scheme.

Definition of Income Used

As mentioned earlier, MGNREGA provides opportunity of 100 days guaranteed employment throughout the year, which are in distress and willing to do unskilled work.

- For calculation of net family income pre-NREGA scheme, the following abbreviation were used:

NFIPNS

IDLA=Income from land asset,

IDOA= Income from Other Asset,

IAOS= Income from any other source.

Therefore; $NFIPNS = IDLA + IDOA + IAOS$

- For calculating of net family income from scheme. (NFIWS), the following abbreviations were used:

- $NFIPNS = IDLA + IDOA + IAOS + SI$

- Where SI=Scheme Income.

5.3.b Income Level During Pre-MGNREGA:

5.3.b.i Income Level of Beneficiary Households:

As mentioned earlier, MGNREGA provides opportunity of 100 days guaranteed employment throughout the year, those who are in distress and willing to do unskilled work. It has been observed that MGNREGA provided work to those poorer who are in acute need of job.

In assessing the impact of MGNREGA, on poverty, it is important to also look at the interplay between NREGA and market wages. Literature suggests that workforce programmes

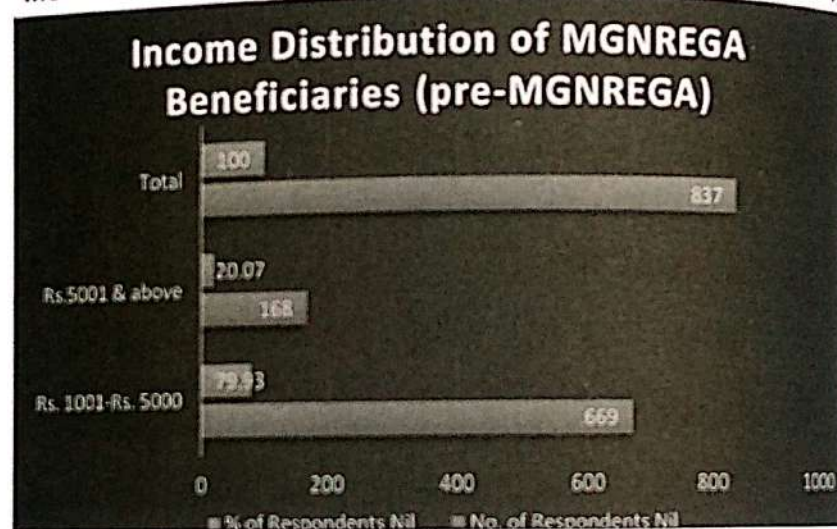
like MGNREGA that can put upward pressure on agriculture wages, which are likely to be some of the most effective ways of improving the welfare of the poorest.

Under this study the income of beneficiaries was assessed by the research scholar. The investigator's assessment, no one beneficiary was found in income group of Rs. 0-1000/- it was a positive response of MGNREGA scheme seen in the study area.

The present study points out that, as the 97% beneficiaries could not increase their income before MGNREGA. They were labourers, there was not significant increase in income after MGNREGA. They were wandering here and there for the employment. The present study points out that, on overall basis (Figure 1), pre MGNREGA 79.93% (669) of the beneficiaries were in income group upto Rs. 1001-5000/- and 20.07% (168) in income group of Rs. 5001 & above. There was no one beneficiary found in the income group of Rs. 0-1000 per month. It has been observed from the table under reference that majority of beneficiaries were in income group of Rs. 1001 to Rs. 5000/-.

Figure 1

Income Distribution of MGNREGA Beneficiaries (Pre-MGNREGA)

Source: Computed by the researcher.

5.3.b.ii Shift in Income Level of Beneficiary households (post-MGNREGA)

The change in the income level of the poor are not only due to the employment provided under MGNREGA scheme but also due to other types of works also. Because MGNREGA provides only 100 days work and the poorers have to find other jobs and other types of work like factory daily wager or on construction work. Since the beneficiaries were mostly daily wagers (97%) and MGNREGA wages are lower than other wages, labourers prefer to work on other sites rather than MGNREGA, like building construction, corporate construction or any other sites where they can get more wages than MGNREGA especially male respondents could go out of their village for the employment. Following 2 points have been found in the present study:

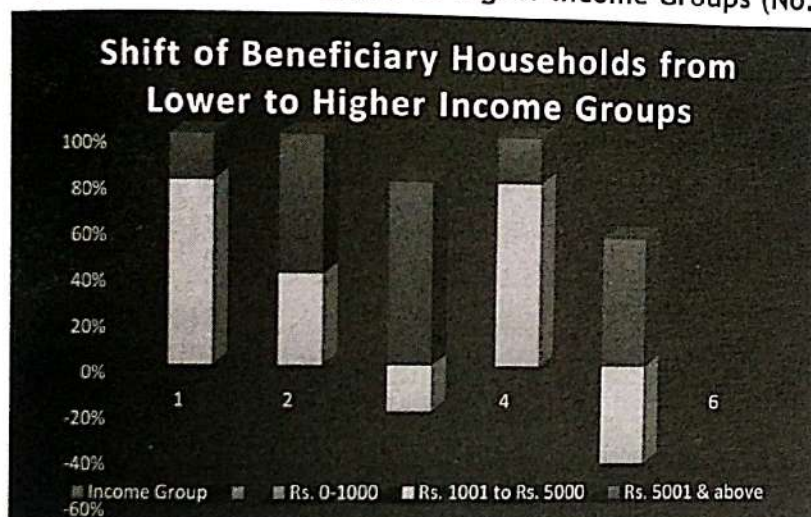
In this study it has been considered that most of the people are attached to this sector specially women.

Men women difference is sticking under MGNREGA shifting in income group from low income to higher income group is a healthy indicator.

Overall analysis depicts that net percentage change in income of the beneficiary households was 66.73% in Rs. 5001 & above income group, in the income group of Rs. 1001 to Rs. 5000; -50.37 beneficiary households which was lower than the income group of Rs. 5001 & above in income of the beneficiary households was 66.73% in Rs. 5001/- & above income group in the income group of Rs. 1001/- to Rs. 5000/- -50.37 beneficiary households which was lower than the income group of Rs. 5001 & above. A further examination of the table under reference reveals that shift in income of the beneficiary households from lower to higher income groups was comparatively not so high in Nagpur rural area. The table also depicts that the shift in income of the beneficiary households which was not to the extent of the poverty line income of Rs. 9000/- as per Tendulkar committee. It was observed that where two persons of the family were working, their financial condition was better than the one person earner in the family. It was also observed that the financial condition was worst, where two persons or more were working and more family members were dependent on them.

Figure 2

Shift of Beneficiary House Holds from Lower to Higher Income Groups (No. of Beneficiaries)

Source: Calculated by the Researcher.

5.3.c Crossing the Poverty Line

Since, MGNREGA is implemented with the objective of reducing poverty, therefore, it was needed to know that how many beneficiaries working under MGNREGA could cross the poverty line and how far the government is away from the achievement of poverty reduction target. Some of the experts in this field have argued that crossing the poverty line index does not fully reflect the impact of the scheme in the sense that it does not take account of those whose income might have risen but not to the extent of the poverty line income. Therefore, shift in income from lower to higher income groups, as mentioned above supplemented to poverty line criterion. As per the present study, on overall basis (Table No.5.3.c) 60.33% of the sampled beneficiaries crossed the poverty line of Rs. 5364/- when the net percentage of beneficiary households was calculated it revealed that the net percentage of beneficiary households, who were also to cross the poverty line, fell from 60.33% to 40.26% on overall basis.

Table 5.3.c

Beneficiary crossing the Poverty Line

Base Year (APL) No. of Persons		Present Year (CPL)		Crossing the Poverty Line	
No. of Persons	%	No. of Res.	%	No. of Res.	%
168	20.07	50.5	60.33	337	40.26

Source: Calculated by the Researcher.

Notes: i) APL= Above Poverty Line

CPL= Crossing the Poverty Line

CONCLUSION AND SUGGESTIONS

From the above observation and data analysis it can be concluded that MGNREGA has much potential in rural development and alleviating poverty and generating employment. If the schemes were properly implemented in time for the benefit of the poor and disadvantaged, the dream of becoming economic superpower in the world can be achieved. Where the economic growth rate is achieved but 22.06% people are living below poverty line, it will lead the nation towards economic superpower. The results do not show that India is far forward to achieve the Millennium Development Goal 1 to reduce poverty. There is a need for proper implementation of all these schemes which are meant for the poor and disadvantaged. In India, the LPG era is characterized by the economic high growth rate which has led to unemployment. But job growth is only 1%. Under such circumstances MGNREGA is addressing the issue of unemployment in rural area where unemployment is higher due to natural calamities such as flood, drought, hailstorm, diseases on crop etc. India's MGNREGA is the only scheme which gives right to its rural poor. It has to play a vital role because of its human approach. It serves as an effective safety net for the unemployed especially during famine and drought. MGNREGA focuses to increase target income by creating more market access and opportunities for the poor households and improving their standard of living. In case of the labour surplus economy, the impact of MGNREGA is very effective. It observes the surplus labour in rural areas and because of it the wage rate becomes higher and poor households move towards their desired income level and overcoming from poverty. MGNREGA increased the income of the households by providing huge number of employment in rural areas. Thus, the income is enhanced by creating opportunities and market access from multiple dimensions. MGNREGA helps to improve the situation of the poor households.

SUGGESTIONS

At Village Level/ GP level

- Awareness regarding the objectives and approach of the scheme should be created among the beneficiaries and they should be educated to develop a positive approach towards the scheme. For this ASHAs /Self-help Groups, Anganwadi workers schoolteachers, etc. persons of the community should be utilized.
- Motivate villagers to register their names under MGNREGA by Gram Sewaks and they should be properly trained and educated regarding the objectives.

Villagers should be encouraged to go for Grievance Redressal regarding MGNREGA work like payment of wages, job cards, unemployment allowance, bad treatment of the officials, worksites facilities etc.

At District Level

- i. Immediate follow up of proposals sent by the villages with local government should be done to provide another work quickly.
- ii. Various committees should be formed at district level to understand the problems of beneficiaries as well as implementation should be discussed with local NGOs representatives and they should be part of committees.

Delay in payment is a common matter which is not attracting beneficiaries towards MGNREGA work therefore, it is suggested daily payment should be given to the beneficiary.

Monitoring of the performance is absent in the study area. The job of the officials at DRDA and block level should be decided and to ensure a steady progress of this scheme, block level officials should also be made responsible for this.

At State Level

- i. State level advocacy group representing the all MGNREGA districts should be formed to establish dialogue with the State Government, for this, there should be vigilance that 100 % budget is to be utilized.
- ii. There should be no pressure on officials for implementation, on the other hand it should be done by heart.

At National Level/Central Level

- i. Interstate advocacy group should be formed to establish dialogue with the union Government.
- ii. Efforts should be made for increase in minimum wages all over.
- iii. Funds should be released timely and in sufficient amount
- iv. Concrete efforts should be made to ensure the transparency and accountability by institutions engaged in implementation of the scheme at different levels.

References

- Shawn Donnan, World Bank Eyes Biggest Global Poverty Line Increase in Decades.
- Bhagwati & Pangariya (2013): *Why Growth Matters: How Economic Growth in India Reduced Poverty and the Lessons for other Developing Countries* public Affairs" ISBN 978610393737
- Azam, M. (2011), 'The Impact of Indian Job Guarantee Scheme on Labour market Outcomes,' Evidence from Natural Experiment."
- Dutta, et.al.(2014): *Right To Work? Assessing India's Employment Guarantee Scheme in Bihar*, Washington DC, The World Bank.
- Klonner, S. & Oldiges (2014): *Employment Guarantee & Its Welfare Effects in India*, Mumbai, IGIDR 'MGNREGA Taking Stock and Looking Ahead Proceedings of the International Conference on MGNREGA (26-28 March).

- Ravi & Angelar (2015), 'Workfare as an Effective Way to fight Poverty: A Case of India's NREGS Development).
- Dasgupta, Aparajita (2013): Can the Major Public Works Policy Buffer Negative Shocks in Early Ch Evidence from Andhra Pradesh, Proceedings of the International Conference on MGNREGS, IGIDR, I
- Mani, Shubha et.al.(2013): 'Impact of NREGS on Schooling and Intellectual Human Capital Bill and Bill Gates Foundation. MGNREGA- Taking Shock and Looking Ahead: Proceedings of the Intern Conference, IGIDR , Mumbai."
- Gehreke, G. (2013): Does the Indian Employment Guarantee Reduce Households Risk Exposure? Assess Effects of the NREGA on crop Choice, German Development Institute
- Rao, et.al. (2013): Role of MGNREGA in Improving Land Productivity. Centre for Budget & Policy Bangalore for Department of Rural Development, Govt. of Karnataka.
- Dasgupta, S. and S. Sudarshan (2011), "Issues In Labour Market Inequality and Women's Participation in National Rural Employment Guarantee Act," Working Paper No.98, Geneva International Organ
- Dutta, P., R. Murgai and W.V. Dominique (2012), "Does India's Employment Guarantee Employment? Research Paper, Washington D.C. World Bank 2012.
- India, *Human Development Report* (2011) GOI, Oxford University Press, New Delhi.
- Jha, R., Gaina R. and Pandey, M. K., "Net Transfer benefits under India's Rural Employment Guarantee Scheme," *Journal of Policy Modelling*, Vol.34, No, 2, 2012.
- Engler, M., Ravi, S. "Workfare as an Effective Way to Fight Poverty: The Case of India's NREGA, 2012," Re from Social Science Research Net Work; <http://ssrn.com/paper=1336837>, accessed on 15 May 201
- Babu, V.S. and Rao, K. H. "Impact of MGNREGA on Schedule Castes and Schedule Tribes: Studies Conducted in 8 States," Hyderabad National Institute of Rural Development (NIRD), 2010.
- GOI, *Annual Report* (2012-13), New Delhi, MoRD 2010-11.
- Mahajan, Ashwini, and Dutt, Gaurav (2013), "Indian Economy,"Pg. no. 441
- GOI, *Economic Survey* 2012-13 Oxford University Press, New Delhi.

डा. अनिल बी. बरसे, अहमदनगर
9970670895

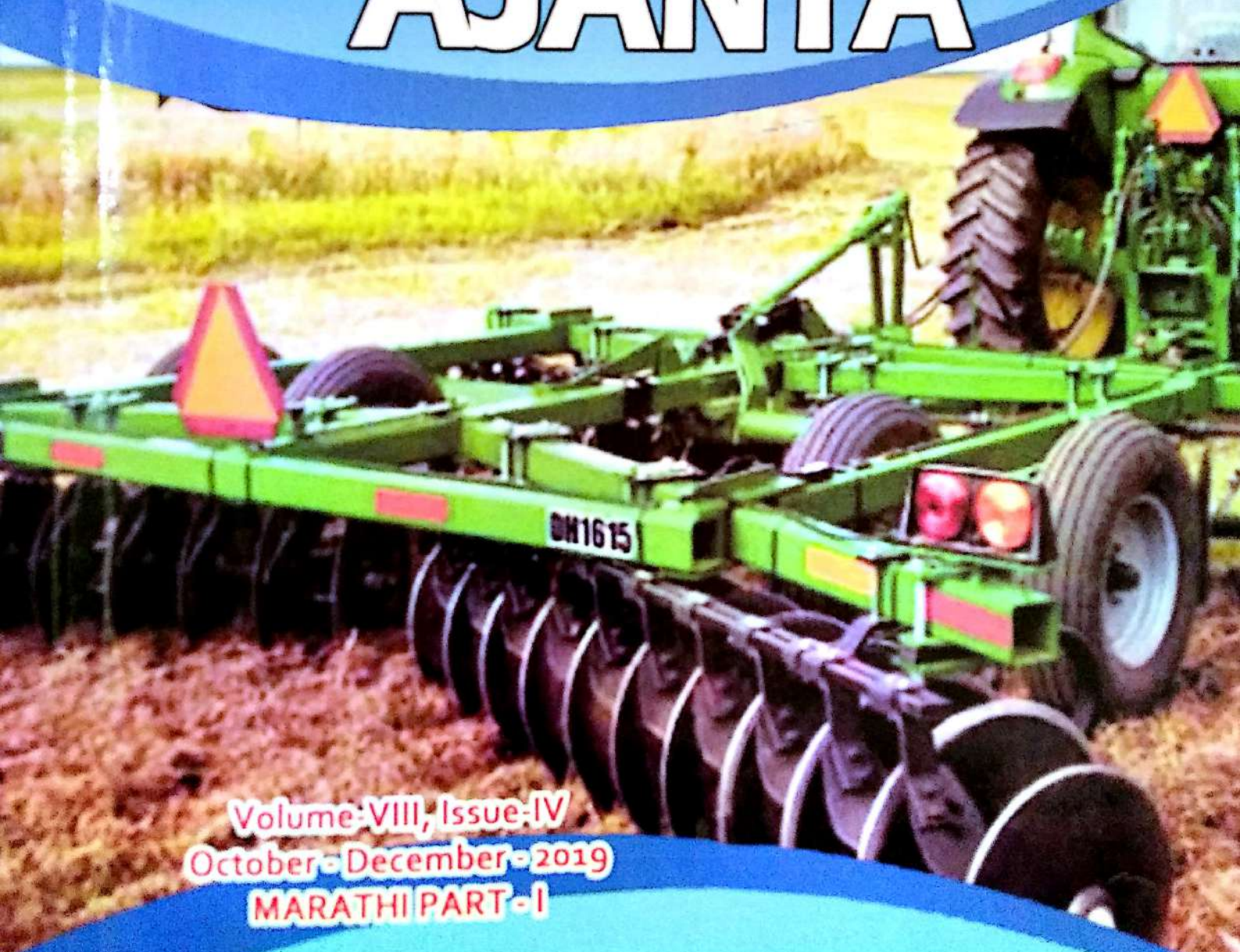
Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)

ISSN 2277 - 5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume: VIII, Issue-IV
October - December - 2019
MARATHI PART - I

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.399
www.sjifactor.com

Ajanta
Prakashan

❧ CONTENTS OF MARATHI PART - I ❧

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
२५	भारतातील कृषी व्यवसायासमोरील महत्त्वपूर्ण समस्या व शाश्वत विकासासाठी संभाव्य उपाययोजना - एक विश्लेषणात्मक अध्ययन डॉ. प्रशांत म. पुराणिक	१२६-१३०
२६	शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या व त्यावरील उपाययोजना राजेंद्र आ. मालेकर	१३१-१३७
२७	जगतिक मुक्त व्यापारात भारतीय कृषी अर्थव्यवस्थेला मिळालेले यशापयश : एक मंथन डॉ. रजनी सोनटक्के	१३८-१४५
२८	शेतकऱ्यांची जीवनदायी ग्रामगीता प्रा. डॉ. रमेश के. शेडे	१४६-१५१

२७. जगतिक मुक्त व्यापारात भारतीय कृषी अर्थव्यवस्थेला मिळालेले यशापयश : एक मंथन

डॉ. रजनी सोनटक्के

सहयोगी प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग, डॉ. म. वा. पी. डब्ल्यू. एस. कला व वाणिज्य महाविद्यालय, नागपूर.

गोषवारा(Abtract)

जागतिकीकरणामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेतील कृषि उत्पादनच नव्हे तर ग्रामीण भागातिल रोजगाराच्या संधी सोबतच शहरी - ग्रामीण भागातिल असमानताही वाढतच गेली. खरेतर जागतिकीकरण हे राष्ट्रांना मोठ्या प्रमाणावर हलवून सोडण्यास जबाबदार, अर्थव्यवस्थांना, आंतरराष्ट्रीय संस्थांना आणि एकूणच संपूर्ण जगाला मोठ्या प्रमाणावर कायापालट करण्यास जबाबदार ठरणारी एक मोठी शक्तिच ठरली. जागतिकीकरणामुळे आंतरराष्ट्रीय सहकार्य व व्यवहार वाढल्यास आर्थिक वृद्धि, उत्पन्नाचा स्तर आणि राहणीमानाच्या स्तरात वाढ होत असल्याचे दिसून येत आहे. जागतिकीकरणामुळे भारतात मोठ्या प्रमाणावर रोजगार निर्माण झाला व गुंतवणूकही वाढली. जागतिकीकरण स्वीकारल्यापासून मागिल काही वर्षांमध्ये भारताची नेत्रदिपक प्रगती घडून आल्याचे आपल्या निदर्शनास येते आणि भारतात नवीन संधी ही निर्माण झाल्याचे दिसून येते. असे असले तरी, यद्यपी भारत देश अजूनही गरीबच आहे. ज्यांना जागतिकीकरणाचा फायदा झाला ते उच्च घरातील धनाढय लोक होते. जागतिकीकरणामुळे झालेल्या व मिळालेल्या विकासाची फळे सर्वात शेवटच्या घटकांपर्यंत पोहोचलीच नाहीत. गरीब व दुर्बल घटक मात्र अजूनही विकासाच्या प्रक्रियेपासून दूरच राहिले, त्यांची श्रमशक्ति उत्पादन वाढविण्यासाठी उपयोगात आणलीच नाही आणि त्यामुळे, खालच्या घटकांसाठी जागतिकीकरणाचा प्रवास हा कष्टदायी व दुःखादायीच राहिला. अशाप्रकारे, जागतिकीकरणचा एकीकडे चांगला काळ तर दुसरीकडे वाईट काळ आपल्याला बघावयास मिळतो. एकीकडे श्रीमंतांची श्रीमंती तर दुसरीकडे नैराश्याच्या खाईत कोटलेले दारिद्र्य अशी विसंगत व विदारक स्थिती जागतिकीकरणामुळे मागील अडीज दशकांमध्ये २८ वर्षांमध्येच अनुभवायास मिळाली.

खरेतर जागतिकीकरणाची प्रक्रिया ही आर्थिक विकासाकरिता अवलंबिलेल्या व्यूहरचनेचा एक घटक आहे. प्रस्तुत शोध निबंधात मागिल काही दशकांत जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेमुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेला अनुभवास आलेल्या विशेष बाबींचा आढावा घेण्यात आला आहे.

प्रस्तावना

भारतीय अर्थव्यवस्था ही आजच्या घडीला जागतिक स्तरावर एक बहुचर्चित अर्थव्यवस्था असून बंगवान आर्थिक विकासांमुळे आर्थिक महासत्ता होण्याच्या मार्गावर वाटचाल करित आहे. असे

असले तरी, भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या आर्थिक विकासाच्या कळाटणी देणाऱ्या नविन आर्थिक सुधारणांचा व त्यांच्या परिणामांचा विचार होणे आवश्यक आहे.

ब्रिटिशांच्या आगमनापासून ते ब्रिटिशांनी भारतातून पळायून काढण्यापर्यंतच्या भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या प्रवासाचा विचार केल्यास असे दिसून येते कि, भारतीय अर्थव्यवस्था ही हेल्लकावे खाणाऱ्या ब्रिटिशांच्या आगमनावेली भारताच्या जीडीपी चा जागतिक जीडीपीतील हिस्सा २५ टक्के इतका होता परंतु तो त्यांच्या भारत सोडून जाईपर्यंत २ टक्क्यांवर आला परंतु पुन्हा स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर मात्र स्वतंत्र भारताचे पहिले पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरू यांनी पंचवर्षीक योजनांचा अवलंब करीत भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या विकासाचा सपाटा सुरू केला जो समाधानकारक राहिला परंतु नंतरच्या काळातील अर्थव्यवस्थेची मात्र पडझड सुरूच राहिली. त्यानंतर मात्र भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या आर्थिक विकासाच्या कळाटणी देणाऱ्या नविन आर्थिक सुधारणांना १९९० मध्ये सुरुवात झाली. १९९० ला श्री. पी. व्ही. नरसिंहराव पंतप्रधान असतांना व त्यांच्या सरकारमध्ये अर्थमंत्री असलेले श्री. मनमोहन सिंग यांनी डबघाईला आलेली अर्थव्यवस्था वर आणण्यासाठी नविन आर्थिक सुधारणांचा स्वीकार केला. ह्या नविन आर्थिक सुधारणांचाच म्युलमहणजे उदारिकरण, खाजगीकरण व जागतिकीकरण असे म्हटले जाते. यातिल विशेष महत्वाची बाब म्हणजे नविन औद्योगिक धोरणाची सुरुवात २४ जुलै १९९१ पासून झाली. भारतीय उद्योगांना जागतिक स्पर्धेत टिकता यावे यासाठी नविन औद्योगिक धोरणात मूलभूत बदल करण्यात आले आणि म्हणूनच यांना खाऊजा धोरण असे देखिल म्हणतात. खरेतर, जागतिकीकरण ही काही नविन संकल्पना नाही तर ही भारतीय अर्थव्यवस्थेसाठी जागतिकीकरण हे अनाथालयातून आणून वाढवलेले अपत्य असल्याचा भास होऊ लागला आहे. जागतिकीकरणाच्या संकल्पनेचा स्वीकार केल्यापासून भारतीय अर्थव्यवस्थेने विकासाची गरूडझोप घेतली असली तरी मागील काही दशकांचा विचार केल्यास भारतीय अर्थव्यवस्था तेजी व मंदीच्या हिंदोळावर हेल्लकावे घेणारीच राहिली ; जागतिक वसरण व पश्चिम आशियातील संकटामुळे असे वाटते. जागतिकीकरणाच्या संकल्पनेचा स्वीकार केल्यापासून भारतीय अर्थव्यवस्थेने विकासाची गरूड झोप घेतली असली तरी मागील अडीच दशकांचा विचार केल्यास भारतीय अर्थव्यवस्था तेजी व मंदीच्या हिंदोळावर हेल्लकावे घेत राहिली. असेच म्हणावेसे वाटते. कच्च्या तेलाच्या वाढत्या किमती, गेजगार विरहित वृद्धि, सॉफ्टवेअर आणि स्वयंचलित यंत्रांच्या अद्यावतीकरणामुळे आता तर भारतीय अर्थव्यवस्थेला घरघर लागल्याचे दिसून येते.

जागतिकीकरणामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेतील कृषि उत्पादनच नव्हे तर ग्रामीण भागातील गेजगाराच्या संधी सोबतच शहरी — ग्रामीण भागातिल असमानताही वाढतच गेली. खरेतर जागतिकीकरण हे गप्प्यांना मोठ्या प्रमाणावर हलवून सोडण्यास जबाबदार, अर्थव्यवस्थांना, आंतरराष्ट्रीय संस्थांना आणि एकूणच संपूर्ण जगाला मोठ्या प्रमाणावर कायापालट करण्यास जबाबदार ठरणारी एक मोठी शक्तिच ठरली. जागतिकीकरणामुळे आंतरराष्ट्रीय सहकार्य व व्यवहार वाढल्यास आर्थिक वृद्धि, उत्पन्नाचा स्तर आणि राहणीमानाच्या स्तरात वाढ होत असल्याचे दिसून येत आहे. जागतिकीकरणामुळे भारतात मोठ्या प्रमाणावर गेजगार निर्माण झाला व गुंतवणूकही वाढली. जागतिकीकरण स्वीकारल्यापासून मागिल काही वर्षांमध्ये भारताची नेत्रदिपक प्रगती वडून

आल्याचे आपल्या निदर्शनास येते आणि भारतात नवीन संधी ही निर्माण झाल्याचे दिसून येते. असे असले तरी, यद्यपी भारत देश अजूनही गरीबच आहे. ज्यांना जागतिकीकरणाचा फायदा झाला ते उच्च घरातील घनत्व लोक होते. जागतिकीकरणामुळे झालेल्या व मिळालेल्या विकासाची फळे सर्वात शेवटच्या घटकापर्यंत पोहोचलीच नाहीत. गरीब व दुर्बल घटक मात्र अजूनही विकासाच्या प्रक्रियेपासून दूरच राहिले, त्यांची श्रमशक्ति उत्पादन वाढविण्यासाठी उपयोगात आणलीच नाही व त्यामुळे खालच्या घटकासाठी जागतिकीकरणाचा प्रवास हा कष्टदायी व दुःखादायीच राहिला. अशाप्रकारे, जागतिकीकरणाचा एकीकडे चांगला काळ तर दुसरीकडे वाईट काळ आपल्याला बघावयास मिळतो. एकीकडे श्रमतांची श्रमंती तर दुसरीकडे नैयश्याच्या खाईत लोळलेले दारिद्र्य अशी विसंगत व विदारक स्थिती जागतिकीकरणामुळे मागील काही दशकांमध्ये अनुभवायास मिळाली.

भारत हा आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचा एक छोटा खिलाडी आहे. जसजशी वेळ निघत गेली तसतसा आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचा जागतिक हिस्सा कमी-कमीच होत गेला. स्वातंत्र्य प्राप्तिचे वेळी भारताचा जागतिक हिस्सा २ टक्के होता तो २००६-०७ पर्यंत कमी होत जावून १ टक्क्यापर्यंत आला. असे असले तरी, जागतिकीकरणामुळे अर्थव्यवस्थेचा विकास वेगाने होत गेला. आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचा अनुपात भारताच्या १९९०-९१ मध्ये जीडीपीच्या १५.६ टक्के होता तो वाढत जावून १९९९-२००० मध्ये २०.८ टक्के पर्यंत वाढला. निर्यात व आयात एकत्रितपणे २००४-०५ मध्ये जीडीपी च्या २३ टक्के होती. ती १९९०-९१ मध्ये १५ टक्के होती. अशा चांगल्या व आकर्षक गोष्टी जागतिकीकरणामुळे घडून आल्या असल्या तरी त्याची काळी व अंधारी बाजूदेखिल लक्षात घेणे आवश्यक आहे.

विदेशी गुंतवणूकित झपाट्याने वाढ घडून येत असली तरी निर्यात क्षेत्र फार मागे असल्याचे दिसून येते. भारताचे बाह्य कर्ज वाढून १९९२ मध्ये ८५,२८५ लक्ष डॉलर होते ते मार्च २००७ मध्ये वाढून १,५५,०३३ लक्ष डॉलर इतके झाले. कर्जपरतफेडीचे प्रमाण ह्या कालावधीत ८.२ लक्ष डॉलर इतक झाले. असे असले तरी, कर्जाचे प्रमाण हे १९९२ मध्ये ३०.१ टक्के होते त्यात १९९२ पासून घटोची प्रवृत्ति घडून आली असून मार्च २००७ मध्ये हा अनुपात कमीत कमी होवून ४.८ टक्के झाला.

जागतिकीकरणामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेला झालेले फायदे

जागतिकीकरणामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेला अनेक प्रकारचे फायदे झाल्याचे दिसून येते. जसे मोठया प्रमाणावर उत्पादनाच्या शक्यता निर्माण झाल्या. विदेशातून अनेक बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या आगमनामुळे श्रमाचा स्वस्तात पुरवठा होऊ लागला. तसेच कच्च्या मालाचा पुरवठा व तंत्रज्ञानाचाही पुरवठा स्वस्तान होऊ लागल्यामुळे वस्तूही स्वस्तात उपलब्ध होऊ लागल्या. कृषि उत्पादनांसाठी अनेक प्रक्रिया उद्योगही सुरू झाले व त्याचे बहुराष्ट्रीय कंपन्यांशी कोलॅबोरेशन झाल्यामुळे टमाटर, बटाटे, फळे यासारख्या नाशवंत वस्तूंचा प्रक्रिया करून टोमॅटो केचप, पोटॅटो चिप्स, व फळांचे विविध प्रकारचे व स्वादिष्ट ज्यूस उपलब्ध होऊ लागले. कंगड गज्यातल्या मासेमारांनी मोबाइल फोन चा वापर करून अधिकतम किंमत देणाऱ्या बाजारांशी संपर्क करून आपल्या उत्पादनात वाढ करून घेतल्याचे निदर्शनास आले आहे. मागील दोन दशकांचा जागतिकीकरणाचा विचार केल्यास कंपन्यांमध्ये टाळेबंदी, संप किंवा इतर विघातक वा विश्वसूकारी घटनांची नोंद झाली नाही.

सुधारणासंबंधी संपादने किंवा टाळेबंदीमुळे उत्पादन प्रक्रियेत अडथळे निर्माण झाले नाहीत त्यामुळे कंपन्यांनाही नुकसान झाले नाही व मजूर सुद्धा आनंदी होते जागतिकीकरणामुळे व्यापाऱ्यांना देशाच्या सीमेबाहेर उत्पादन विकण्यास बाब मिळाल्या व याचा फायदा त्यांना झाला जागतिकीकरणामुळे व्यावसायीकांना आपले स्पर्धक कोण, बाजारातील प्रवृत्ती व उत्पादनाची गुणवत्ता सुधारण्यास मदत झाली व आपल्या उत्पादनाची गुणवत्ता सुधारण्याकरिता भारतातिल इंजिनियरिंगच्या वस्तू जसे ऑटोमोबाईल आणि मोटार वाईक्स ह्या जागतिक बाजारापेठेन संख्यात्मक व गुणात्मकरीत्या स्पर्धा करित आहेत. राष्ट्रीय उत्पन्नातील वार्षिक वाढ जी १९८८-९० मध्ये ५.७ टक्के होती ती २००२-०७ मध्ये ७.९ टक्के झाली. जीडीपी मध्ये झपाट्याने घडून आलेली वाढ ही सेवा क्षेत्रात झपाट्याने घडून आलेल्या विकासामुळे झाली आहे. प्राथमिक कृषि व उद्योग क्षेत्रांना मागे टाकत सेवा क्षेत्राने घेतलेल्या गरुड झेपेमुळे जीडीपी मध्ये झपाट्याने वाढ घडून आली त्यामुळे व्यावसायिक प्रवृत्तित बदल घडून आल्याचे दिसून येते. मुद्रास्फुटी चा दर २००२ मध्ये कमी होवून १.५ टक्के झाल्या परंतु पुढे जानेवारी २००८ मध्ये वाढून तो ३.९ टक्के झाला. असे असले तरी नंतरच्या काही महिन्यांमध्ये मात्र मुद्रास्फुटीदर वाढून १३ टक्के झाला. सप्टेंबर २००८ मध्ये नंतरच्या फेब्रुवारी २००९ मध्ये पुन्हा कमी होवून ३.५ टक्के झाला. अन्नधान्याच्या उत्पादनाने देखिल २००१-०२ मध्ये २१२ लक्ष टन इतकी रेकॉर्ड ब्रेक उत्पादन वाढ घडवून आणली. २००६-०७ मध्ये पुन्हा अन्न- धान्याच्या उत्पादनात घट झाली असली तरी २००७-०८ मध्ये पुन्हा २१७ लक्ष टन इतकी नमुद करण्याइतकी वाढ घडून आली. २००८ च्या मध्यात जागतिक स्तरावर अन्नधान्याचे संकट कोसळले असतांनाही भारताला मात्र अशा संकटाचा सामना करावा लागला नाही, हे शेती क्षेत्राच्या नेत्रदिपक कामगिरीमुळे शक्य झाले.

आंतरराष्ट्रीय क्षेत्राचा विचार केल्यास असे दिसून येते की जागतिकीकरणामुळे आंतरराष्ट्रीय व्यापारात सुधारणा घडून आली आणि कधी नव्हे ती २००७ मध्ये विदेशी विनिमय निधी मध्ये रु.१०,८५,०५६ कोटी वाढझाली. निर्यात क्षेत्रातील वाढ स्थिर नसली तरी २००३-०४ मध्ये ती १५ टक्क्याने वाढली. २००५-०६ मध्ये २८ टक्क्याने वाढली व २००६-०७ मध्ये २५.३ टक्क्याने वाढझाली. खरोखरच निर्यातीत झालेली ही वाढ स्वरुणायच म्हणावी लागेल. निर्यात व आयातीतील वाढ ही असमान आहे. विदेशी कंपन्यांमध्ये वाढझाली असून ती २८९ इतकी वाढझाली होती. १९९१ मध्ये ५३४ कोटी रूपयांची विदेशी गुंतवणूक झाली होती ती वाढून २००१ मध्ये रु.२६८७५ कोटी इतकी झाली. व्यावसायिक गुणवत्ता वाढली असून झपाट्याने वाढत जाणारा नफा, स्पर्धात्मकता, कार्यक्षमता व तंत्रज्ञानाच्या अद्यावतीकरणात फार वेगाने वाढ घडून आली. प्रगत देशांमधून नवनविन प्रकारच्या तंत्रज्ञानाचा वापर करण्याची संधी प्राप्त झाली. स्पर्धेचा सामना करण्यासाठी दुस-या देशांमधून उत्तम प्रकारच्या प्रशिक्षित कामगारांची आयात करता आली. ह्यामुळे अन्नधान्याच्या उत्पादनात वाढझाली तसेच शेतक-यांच्या आर्थिक व सामाजिक स्थितित सुधारणा घडून आली. शेती उत्पादनाला निर्यातीसाठी दार खुली झाली.

१. जागतिकीकरणाचे भारतीय शेतीवरिल परिणाम

अमेरिकन शेतक-यांच्या तुलनेने भारतीय शेतक-यांना अनुदान देण्यात आले नाही शेतक-यांच्या मदतीकरिता नविन तंत्रज्ञान उपलब्ध करून देण्याकरिता विदेशी कंपन्यांना कोणत्याच प्रकारचे प्रोत्साहन देण्यात आले नाही. जागतिकीकरणाच्या काळात अमेरिकी शेतक-यांनी कापड बाजारांना विस्तार केला आणि चीनने तर आधीच कंपन्या सुरू करून उत्पादनाला सुरुवातही केली. भारत देश त्यावेळी मात्र शोषलेला होता. जागतिकीकरणाची दुसरी बाजू तपासून पाहिल्यास शेती क्षेत्राला याची फार झळ पोहोचल्याचे निदर्शनास येते. आजही शेती हा भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या पाठीचा कणा आहे. भारतीय शेतीतून जनतेला फक्त अन्न आणि न्युट्रीशनच मिळत नाही तर उद्योगांना कच्च्या मालाचा पुरवठा देखिल होतो आणि निर्यात व्यापारालाही मदत होते भारताच्या आर्थिक आणि राजकिय राजधानीचं रूपांतर जगातील मोठ्या शोषडपट्टीत होऊ लागलं.

२. सकल घरेलू उत्पादन

सध्याच्या परिस्थितीत अर्थव्यवस्था अत्यंत कठिण परिस्थितीतून जात असल्याचे दिसून येते आहे. जागतिकीकरणाच्या कचाट्यात सापडलेल्या जागतिक विश्वाला आर्थिक मंदीने वेढा घातला असून कधीकाळी ७ टक्के ते १० टक्के ने ळक्क वृद्धिचा दर ५ टक्क्यावर जाणे, ऑटो इंडस्ट्रीतील जवळपास ३,००,००० लाख कर्मचारी बेरोजगार झाले, मारुती उद्योगातील ८०,००० कर्मचा-यांना कामावरून काढण्यात आले. अशाप्रकारे आधीच बेरोजगारी मोठ्या प्रमाणवर असतांना नविन रोजगार निर्मिती होण्याऐवजी जर नविन बेरोजगारांची भर पडणार असेल तर हे दुष्काळातील तेरावा महिनाच म्हणावा लागेल. शेती क्षेत्रातील उत्पादन कमी प्रमाणत झाल्यामुळे त्याचे परिणाम इतरही उद्योगांवर झाले व त्यामुळे ळक्क दर घसरला असल्याचे चालले जात-असले तरी इतरही क्षेत्रातिल निराशाजनक कामगिरी मंदीकडे ओढून नेण्यास कारणीभूत ठरत आहे. १९९३ ते २००१ हया कालावधीत जोडीपी वाढीचा दर ५.६ टक्के ते ७ टक्क्यापर्यंत वाढल्याचे आपण अनुभवले आहे. विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूकीचा अंतर्प्रवाह विस्तृत उपकरणांसोबतच कॉम्प्युटर साफ्टवेअर आणि इलेक्ट्रॉनिक्स :१८ टक्के, सेवा क्षेत्र :१३ टक्के, दळणवळण :१० टक्के, वाहतूक उद्योग :९ टक्के इ.

३. विदेशी व्यापार

आंतरराष्ट्रीय बाजारात भारताच्या निर्यात व्यापाराने ब-यापैकी यशोशिखर गाठल्याचे दिसून येते. जागतिकीकरणामुळे उच्च दर्जाच्या टिकाऊ वस्तू जसे - टि.व्ही., फ्रिज, मोबाइल इ. स्वस्त किमतीत उपलब्ध होऊ लागल्या व त्याचा उपयोग श्रीमंत लोक करू लागले इतकेच नव्हे तर अगदी तळीगाळातल्या लोकांजवळ आजच्या स्थितीत मोबाइल फोन बघायला मिळतो आहे.

४. तंत्रज्ञान

तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीचा विचार केल्यास असे दिसून येते कि, माहिती तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्राने अगदी नेत्रदिपक प्रगती केली असून जागतिक पातळीवर भारत माहिती व तंत्रज्ञान क्षेत्रात सर्वोत्कृष्ट ठरण्याचा प्रयत्न करतो आहे. स्वस्त मोबाइल फोन व कमी किमतीत डेटा उपलब्ध होऊ लागल्याने दळणवळण क्षेत्रात फार मोठी

काती घडून आली असून ३ जी. ४ जी. ५ जी व त्याहीपुढे वेगवान नेटवर्क उपलब्ध करून दिले जात आहेत.

५. दारिद्र्य

कोणतीही नविन उपाययोजना ही गरिबी व दारिद्र्य दूर करण्यासाठीच असते. मग जागतिकीकरण कसे मागे राहिल? जागतिकीकरणाचा दारिद्र्यावरील परिणाम पाहू जाला सरकारी आकडेवारीवरून असे दिसून येते की, जागतिकीकरणामुळे दारिद्र्याच्या प्रमाणात सापेक्षित बदल घडून आले आहेत. गरिबीच्या प्रमाणात व-यापेकी घट झाली आहे. परंतु ही घट जेव्हा घडून आली तेव्हा मोठ्या प्रमाणावर उद्योगधंदे बंद झालेले होते. औद्योगिक उपक्रमांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर मनुष्यबळ कमी केले गेले होते आणि गंजगार बाजारात तर नविन गंजगार निर्मिती अत्यंत कमी प्रमाणात होती तरही अशाही परिस्थितीत दारिद्र्याचे प्रमाण कमी झाल्याचे सरकारी आकडेवारीवरून भासविले जात आहे. ह्याच कालावधीत शेती उत्पादनाचे भाव इतके पडले की, शेतक-यांना आत्महत्या करव्यालागल्या. चहाचे उत्पादन घेणा-या लोकांवर तर उपासमारीची वेळ आली होती. जागतिकीकरणाचे अपयश

जागतिकीकरणामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेचा विकास जरी झपाट्याने होत असतानाचे आपल्याला दिसत असले तरी जागतिकीकरणाचे दुष्परिणामही भारतीय अर्थव्यवस्थेला भोगावे लागत आहेत.

जागतिकीकरणाचे भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील दुष्परिणाम पुढीलप्रमाणे-

१. उत्पन्नातील विषमता वाढली.
२. गरिबी, बेरोजगारी व गृहगैरीत वाढझाली.
३. अस्मदीत क्षेत्रातील श्रमशक्तित वाढझाली. गंजगार संघर्षाची उपलब्धता कमी झाली.
४. प्रतिव्यक्ति उत्पन्न कमी झाले व दारिद्र्यात वाढझाली.
५. अस्थिरता वाढली.
६. महागाई वाढली, देशातील पैसा विदेशात गेला.
७. चीन कडून विविध वस्तूंची झालेली आयातीत उत्पादने भारतीय बाजारपेठेत स्वस्तात उपलब्ध झाली असल्याने अर्थात चीनी वस्तूंचे भारतीय बाजारपेठेत आक्रमण झाल्याने भारतातील छोटे मोठे व्यापारी उध्वस्त झाले त्यामुळे बेरोजगारीचे प्रमाण वाढून श्रमिकांचा श्रमशक्तीतील सहभाग कमी झाला आणि मजुरीचे दर ही घटले.

निष्कर्ष Conclusion

पणंदरीत जागतिकीकरणाचे परिणाम काही कडवट तर काही गोड असेच राहिले आहेत. संख्याशास्त्रीय अहवाल हे नेहमीच तूलात्मक ज्ञान व माहिती देत आले तरी त्यांच्याकडे पाहतांना परिप्रेक्ष्याप्रमाणेच तौलनिक आकलनही तितकेच महत्वाचे ठरते. संख्याशास्त्रीय प्रमेयांचा वापर पूर्णपणे विपरित परिस्थितीतही नमुनेदार झालूनही प्रस्थापीत करता येते, तसेच नंदनवनाचेही वाळवंट रेखाटून दाखवता येते. याशिवाय, अशा साहण्यासाठी निवडायचे विविध संदर्भ घटक, नमुन्यांचे प्रमाण आणि प्रामाणिकपणा हे ही महत्वाचे असते.

नुकतेच राष्ट्रीय संख्याशास्त्रीय कार्यालयाने छेव्हा दिलेल्या ताज्या परामर्शाप्रमाणे उदाविक वेतन व पगार मिळणा-या कामगार व कर्मचा-यांच्या संख्येत गेल्यावर्षीपेक्षा वाढझाली व ही बाब समाधानाची असली तरी ही वाढ दर्शविणारी आकडेवारी शहरी भारताची आहे. ग्रामीण भागात वेतनमानाची वाढती सुरक्षितता त्याप्रमाणात लाभली नाही. आपण हे सर्व विसरायला नको की, १९९१ च्या उदारीकरणाचे एक लक्ष्य ग्रामीण व शहरी दरी कमी करणे हे होते. ते गेल्या २८ वर्षांमध्ये ब-याच प्रमाणात साधले असले तरी ताज्या पाहणीत शहरी व ग्रामीण भारतातील तफावतही नजरेत भरणारी आहे. यातीलच एक म्हणजे इंटरनेट आणि कॉम्प्युटरचा वापर. इंटरनेटच्या वापराचे मानक का वापरायचे, असा प्रश्न पडू शकतो. मात्र, गेल्या विशेषतः तीन दशकांमध्ये जी दूरसंचारक्रांती झाली, तिच्यामुळे कोणताही आर्थिक वाटचाल किंवा प्रगती ही दूरसंचार साधनांचे साह्य किंवा समावेश असल्याखेरीज वेग घेऊ शकत नाही. उदाहरणच द्यायचे झाले तर आज दूधसकलनापासून ते दूधवितरणापर्यंतच्या साखळीत दूरसंपर्क व कॉम्प्युटर महत्वाचा झाला आहे. तो नसेल तर प्रगतीला गती येणे असंभव झालेले आहे. ग्रामीण भागातील विषम इंटरनेट वापर हा या अर्थाने प्रगतीमधील एक अडथळा आहे. अर्थात् तेशील इंटरनेटचा वापर हा विजेच्या पुरवठ्याशीही निगडित आहे. ग्रामीण भागात १८ तास विजपुरवठा खंडीत केला जातो त्यादृष्टीने कॉम्प्युटरचा वापर व ग्रामीण भागाची प्रगती यांच्यातील संबंधाची कल्पना येते. ग्रामीण भागात केवळ ४.४ टक्के घरांमध्ये कॉम्प्युटर आहेत, याकडे यादृष्टीने पाहण्याची गरज आहे. सारा भारत महाजाळ्याच्या महाभाग्यांनी विणून काढण्याच्या बाता अहोरात्र होत असल्या तरी ग्रामीण भागात केवळ १५ टक्के घरांना महाजाळाचा थेट स्पर्श झाला आहे. त्यामुळे, आयटी क्रांतीच्या गप्पाही थोड्या वेतानेच मारल्या पाहिजेत. हे तंत्रवैज्ञानिक क्रांती विषयीची भारताची स्थिती आहे. परंतु अतिशय मूलभूत गरजांचे चित्रही जेवढा प्रचार केला जातो तेवढे काही प्रसन्न करण्यासारखे नाही. २०१४ च्या एनडीए सरकारने "हागणदारीमुक्त" भारता चे स्वप्न दाखविले आणि यावर्षाचा भारत "हागणदारीमुक्त" झाल्याची घोषणाही करण्यात आली. परंतु प्रत्याक्षात मात्र छेव अहवालांनुसार ग्रामीण भागातील शांचालये असणा-या घरांचे प्रमाण केवळ ७१.३ टक्के आहे. ही आकडेवारी धक्कादायक आहे. शहरी भागांमध्ये ९६ टक्के कुटुंबांना ही सुविधा मिळत असली तरी आजही भारत हा शहरी देश झालेला नाही. त्यामुळे, जोवर ग्रामीण भागातील प्रत्येक गराजवळ शांचालय होत नाही, तोवर "स्वच्छ भारत" हे लक्ष्य साध्य होणार नाही. भारतातील साक्षरता व शैक्षणिक मोहिमेचेही सतत गोडवे गायले जातात. प्रत्यक्षात, ग्रामीण भागातील केवळ ३० टक्के रहिवाशांनी माध्यमिक शाळेपलिकडे मजल मारली आहे. हेच प्रमाण शहरी भागात ५७ टक्के आहे. तरी ही हे नागरीक केवळ "साक्षर" म्हणता येतील. त्यांनी अर्थसाक्षर, उर्जासाक्षर, जलसाक्षर होण्याची वाट दूरची आहे हे ह्या अहवालावरून स्पष्ट होते. बेरोजगारीचा दर कमी होणे ही बाब सुखावह असली तरी मानवी विकास निर्देशांकात जे राज्य देशात कायम पहिल्या क्रमांकावर होते ते केरळ राज्य बेरोजगारीच्या प्रमाणतही पहिल्या क्रमांकावर आहे ही बाब अतिशय दुर्दैवी आहे. सर्वात कमी बेरोजगारी गुजरात राज्यामध्ये असणे हे लक्षणीय लक्षण आहे. अर्थव्यवस्था विकसीत होत जाते, तसतसा कृषिक्षेत्राचा वाटा घटतो, तसे भारतातही होत आहे.

मात्र, तो घटनांना ग्रामीण व शहरी भागातील दरी सर्वच निष्पत्ती सांगेली जाणे आवश्यक आहे. यथेष्ट वेळाने होताना दिसत नाही, ही अत्यंत काळजीची बाब आहे.

References

- Jones, Geoffrey: "The Rise and Fall of Globalisation" DOI: 10.1093/acprof:oso/9780198206026.003.0010 www.oxfordscholarship.com
- www.economic discussion.nef, accessed on 31/08/2019
- Autor, Dorn and Hanson (2013): "The China Syndrome: Local Labor market Effects of import Competition in the United States."
- Topalova (2010): "Factor immobility and Regional Impacts of trade Liberalization."
- Maharashtra times.com, 26 Nov. 2019

The Indian Economic Journal

JOURNAL OF THE INDIAN ECONOMIC ASSOCIATION

Centenary Year Special Issue Volume 1

**INTERNATIONAL CONFERENCE
ON DR. B.R. AMBEDKAR'S
CONTRIBUTIONS TO NATION BUILDING**

40. Socio-Economic Analysis of Dr. B.R. Ambedkar's Philosophy and its Relevance in the Context of Present India PURUSHOTTAM KUMAR and KANAKLATA KUMARI	350	50. Dr. Ambedkar's Thoughts on Socio- Economic Development RAMCHANDRA PRASAD SINGH	418
41. Economic Thoughts of Dr. B.R Ambedkar- A Macro perspective RAJESH SADU	360	51. Dr. Ambedkar's Thoughts on Economics and Contribution in the Economic Development & Growth of Indian Economy in the context of Globalisation RAJANI V. SONTAKKE	424
42. Ambedkar's Contention on Minorities and Dalits SATYABRATA MISHRA	364	52. A Critical Analysis of Dr. B.R. Ambedkar's Role in Economic Development of India MANISH DEV, DEEPTI and RADHA PARMAR	432
43. Dr. B.R. Ambedkar's Contributions for Women's Rights and Equality SATYENDRA PRAJAPATI	373	53. Dr. Ambedkar's thoughts on Economic Development and Growth SAHADEB BAURI	442\
44. Beginning of Water Issues in India: Dr. Ambedkar since 1942 TRAILOKYA DEKA	380	54. Genesis of the Revolutionary Thought of Dr. B.R. Ambedkar on Labour Policy in British India and Sovereign India MANINDRANATH MUKHERJEE	451
45. Dr. B.R. Ambedkar's Vision on Indian Economic Thought - It's Relevance to Changing Economic Scenario VEERAAIAH BOLLIKONDA	389	55. Ambedkarism and Socio- Economic Ideas: A Review RAGHVENDRA KUMAR SINGH and KAMINI DUBEY	458
46. Dr. B.R. Ambedkar's Multidimensional Approaches towards the Economic Development of India VIJAYKUMAR M.GAWAI	397	56. Economic Thoughts of Babasaheb Bhim Rao Ambedkar: An Analytical Study RAM PRAVESH SINGH and BIRENDRA KUMAR SINGH	466
47. Motivational Impact of Dr. Ambedkar's Movement on Dalit Development SHIWATI SUDHA	402	57. Babasaheb Ambedkar's views on Education as a Tool for the Upliftment of the Depressed Classes POONAM KUMARI and DEEPTI TANEJA	475
48. Role of Dr. B.R. Ambedkar in Women Empowerment DIPAK K. SHRUNGARE	408		
49. Dr. Ambedkar's Contributions towards Women Legal Rights ESWARI RAMESH, A. BRINDHA and D. KARTHIKA	413		

Dr. Ambedkar's Thoughts on Economics and Contribution in the Economic Development & Growth of Indian Economy in the context of Globalisation

Rajani V. Sontakke

Introduction

Bharat Ratna Dr. Babasaheb Ambedkar is one of the great thinker, philosopher, leader, economist, social reformer and intellectual in the world. He not only changed the life of millions of untouchables who were thrown away from the society and main stream of the economic development, living their life with indignity. He constructed a constitution in such a way that each and every people of our country can live a dignified life without fear. He gave every man and woman equal opportunity to live their life with dignity in the society by architecting Indian Constitution. When he was fighting for the rights of vulnerable at that time he was also contributing for the development and growth of the economy. He has not only shaped the lives of disadvantaged people but also shaped the Indian economy.

Dr. Ambedkar was the first Indian to study comprehensively on National Dividend for India. He made a significant contribution in the field of finance and monetary economics. Dr. Ambedkar was a great economist. His economic thoughts comprises of land reforms, labour laws, industrialization, agricultural labour and industrial labour, State-Socialism, agricultural economics, economic planning and policy, labour organization, nationalization of industries, banks and insurance and population control. Dr. Ambedkar is the first Indian who study comprehensively on 'National Dividend to India'. He was more concerned about human welfare.

Dr. Ambedkar is famous for and remembered as an Architect of Indian Constitution and life changer of Scheduled Castes but his views on a number of crucial issues pertaining to economic development are not well known. His views on the issues on the land reforms are found in his several writings like, '*Small Holding in India and their Remedies*', and

'*States and Minorities*'.¹ He was very much concerned about the equitable distribution of wealth among the people. According to him, the problem of wealth is more important than any other economic problems. He was agreed with the same view of great economist like Sismondy, Ricardo and Malthus. He was against the Marxian irreligious and anti-religious outlook on life. He regards the Marxist way of life as inferior to the Buddhist way.

Aim: The aim of the research study is to study and understand the contribution in economic development and growth of Indian economy by Dr. Ambedkar.

Hypothesis: Dr. Ambedkar's contribution in economic development and growth is less than social reforms.

Limitations: Since, Economic development and growth is a vast subject, only agriculture, industry and labour law are studied here to extract his contribution in economic development and growth in Indian economy.

Objectives: The objectives of this study are as follows:

- To study the contribution of Dr. Ambedkar on all the spheres of Indian economy,
- To study the ideas of Dr. Ambedkar on social welfare in his speeches and writings on economic development,
- To focus on various issues of Dr. Ambedkar on proper and balanced growth of the economy.

Research Analysis: There is no denial that Dr. Ambedkar fought for the equal rights of vulnerable, untouchables throughout his life and brought social reforms but at the same time he was contributing for the development and growth of the Indian economy, because at that time, Indian economy was under the Britisher's slavery, exploitation and poverty. He not only shaped the lives of vulnerable, disadvantaged Indian people but also shaped the Indian economy by architecting Indian constitution. Dr. Ambedkar's contribution to Indian economic development and growth is reflected from these reforms, these are as follows:

Agriculture and Land Reforms: Agriculture is a backbone of our economy, but its contribution in national income is still very less. According to the Agriculture Census, the total number of operational holdings in India numbered 138.35 million with an average size of 1.15 hectares of the total holdings, 85 percent are marginal and small farm categories of less than 2 hectares. These small farms operating only 44 percent of land under cultivation. (The Economic Times, 13 Feb. 2016)² During the post globalization period, agricultural sector is worsening, especially in Maharashtra State. The figures of farmers suicides shows that farmers condition is not improved after completing nearly three decades of globalization. During 2014, 5650 farmers committed suicides in India, Maharashtra reported the 2568 farmer suicides in 2014, followed by Telangana 898, Madhya Pradesh 826, Chhattisgarh 443 and Karnataka 321. The percentage of farmers suicides increased by 42 % between 2014-15 showing Maharashtra at the top. (Times of India, 6 Jan. 2017), although there are many reasons behind the farmers suicides, most of the farmers committed suicides due to drought, bankruptcy and indebtedness. The suicides in farming sector rise by 2 % from 2014 to 2015. Maharashtra recorded the highest number of suicides in the category of agricultural labourer as well, accounting for 1261 cases followed by Madhya Pradesh (709), Tamil Nadu (604) cases. 72.6 % of the farmers who committed suicides in 2015 were small and marginal farmers who owned less than two hectares of land. When we go 75 years back, we see that Dr. Ambedkar focused on the land reforms and on the kind of economic order that is best suited to the needs of the people, for the fastest growth of the economy. He has raised these issues in his essays on, 'Small Holdings in India and Their Remedies,' and

'States and Minorities.'³ Dr. Ambedkar argued that India needs land reforms thoroughly. While fighting for the social equality, Dr. Ambedkar examined the problem of subdivision and fragmentation of agricultural land holding and defined land holding as, 'a chance of producing sufficient to keep himself and his family in reasonable comfort after paying his necessary expenses.' It is a tragedy of Indian economy that the average landholding is diminishing day by day, eventually, the productivity of agricultural land is also diminishing. The average size of land holding is shrinking day by day, it is depicted in the table given below:

Table 1
Average Size of Land Holding in India

Years	Average Size of Holding (Hectare)
1970-71	2.30
1976-77	2.00
1980-81	1.84
1990-91	1.57
1995-96	1.41
2000-01	1.32
2012-13	1.16

Source: Agricultural Census in India 2010-11

The average size of the holdings has been estimated as 1.15 hectare. The average size of these holdings has shown a steady declining trend over various Agricultural Censuses since 1970-71. The percentage of area that was actually operated under large holdings was more than 10 times the actual land held at 10.59 % while for marginal farmers it was three times lower at 22.50%. while the cropped area in India is estimated at 193.76 million hectares. Maximum number of operational land holdings in India is marginal holdings. According to Census 2011, 61 % of holdings were classified as marginal and 18% were classified as small. Large holdings were estimated to be only 0.7%. It is estimated that 91% of the total farm holding would belong to small and marginal farmers by 2030. The table No. 2 given below shows the number of holdings in India.

Table 2
Number of Holdings in India (in '000)

Year	Marginal	Small	Semi-Marginal	Medium	Large	All Sizes
1970-71	36200	13432	10661	7932	2766	71011
1976-77	44523	14728	11666	8212	2440	81559
1980-81	50122	16072	12455	8068	2166	88883
1985-86	56147	17322	13252	7956	1918	971557
1990-91	68389	20092	13923	7580	1654	106637
1995-96	71179	21643	14261	7092	1404	115660
2000-01	75408	22695	14422	6577	1230	119991
2005-06	83694	23990	14127	6375	1096	129122
2010-11	92826	24779	13896	5875	973	188348

Notes: Marginal Land Holdings: Size 1 ha. or less

Source: Agricultural Census 2010-11

Small Holdings: Size 1 to 2 ha.

Semi-Medium holding: Size 2 to 4 ha.

Medium Holding: Size 4 to 10 ha.

Large Holding: Size above 10 ha.

The observations have been drawn from the agricultural census 2010-11 as follows:
There are 138.35 million (13.8 crore) operated land holding in India. In comparison to 2005-6, there was an increase of 7% in number of the holding out of these 12.78 % land holdings belong to women.

The average size of operational holding in India is 1.15 ha., 85.01% operational land holding (below 2.00 ha.). There are 14.29 % semi-medium and 3.7 % large holdings.

Highest number of operational land holdings in India are in Uttar Pradesh, followed by Bihar, Maharashtra and Andhra Pradesh. Lowest land holding in India are in Chhattisgarh. However, in terms of operated area, the largest contribution comes from Rajasthan followed by Maharashtra.

Dr. Ambedkar noted that smallness or largeness of an agriculture holding is not determined by its physical extent alone but by the intensity of cultivation as reflected in the amounts of productive investment made on the land and the amount of all other inputs used, including labour. He not only stresses the agricultural development for the Indian economy but also stresses on more and more industrialization. He suggested that more and more industries should be started up so that marginal or surplus labour from agriculture can be diverted to industries. He also promoted for collective farming. He says that the collectivization is the only way out of our evils. He further suggested that, the land should be let out to villages without distinction of Castes or Creed and in such manner that there should be no landlord, no tenant and no landless labourer.⁴ It should be the obligation of the State to finance the cultivation of the collective farms by supply of water, drought, animals, manures, seeds etc. in order to increase the agricultural output.

According to Dr. Ambedkar, productivity of agriculture is related not only with the size of holdings of land but also with other factors like capital, labour and other inputs. Therefore, if capital and labour are not available in adequate quantity and quality, then even a large size of land can become unproductive. Even a small size of land can become unproductive if the resources are available in plenty. After independence, Government has passed the, "Land Ceiling Act." He also focused on slavery and exploitation of labour bounded under caste system which was a barrier in economic development. He fought for the abolition of bonded labour, slavery and landlordism.⁵ In his writings and speeches on economics, he suggested that, to solve the problem of agriculture, India needs collective farming, economic holding of land, industrialization at large, provision of capital, irrigation facilities, seeds and fertilizers by the government, waste land should be allotted to landless labour for cultivation, labours should be paid at least minimum wages. Figures of Indian agricultural production, run counter to this dictum illustrating the universal tendency observed by an expert, while other countries, like USA starting as agriculture are progressively becoming industry.⁶ Therefore, it rejects the hypothesis that Dr. Ambedkar contributed only in social reforms and not in the economic

development. On the other hand, it proves that the vision and mentality of Dr. Ambedkar to see the agriculture as an industry is must for its progress. Dr. Ambedkar also suggests that there should be control and regulation on private lenders. Farmers should be free from the private lenders. He fought for the democratic socialism. He adopted a democratic socialism policy for Indian economic development. In his economic policy he mentioned: a) eradication of poverty, b) elimination of inequalities, c) ending of exploitation, d) equitable distribution of national wealth and income. Ceiling on Land Holding Act, Tenancy Reforms and abolition of Intermediaries are the best examples of Dr. Ambedkar's contribution in Agriculture. In the globalization context, declaring compensation to the farmers families who's household has committed suicide or giving financial help to get free from debt or reducing the rate of interest on agri loan is not enough to control farmers suicides on the other hand government should take stronger steps to not to commit suicide to agrilabourer and farmers. Urnestly, I would like to say, India needs Dr. Ambedkar's philosophy and thoughts to improve farmers's condition and to increase the share of agriculture in national income.

Industrialisation

Dr. Ambedkar stresses on agriculture as well as industrialization for the fastest development and growth of economy. According to him, creating largescale employment produces essential goods for mass consumption. It utilizes raw materials, reduces foreign dependence and increasing security to labour, ultimately leads to overall economic development of the country. Dr. Ambedkar expressed his ideas on 'Mixed Economy', socialism, industrialization, State ownership of industries, worker, right to strike etc. his advocacy of State Socialism amounts to an advocacy of the mixed economy. His concept of State -Socialism⁷ would differ from that of Rodberthus. He does not want annihilation of any class, but the actual reformation of class structure so that the economic benefits may reach to doors of all persons. He promoted for public and private enterprises i.e. mixed economy, which does not deny the moral and spiritual foundations of human society. For this, he stresses on, 'Nationalisation of Industries.' Dr. Ambedkar was against complete Statistation of economy and State monopoly. He favours State ownership in the field of insurance, industry and agricultural land. He does not want the suppression of private property.⁸ He believes that India should industrialise or she should perish. He says that private enterprise can not industrialise Indian social economy, and if it would, it would produce those inequalities of wealth, which private capitalism has produced in European countries.⁹ (Dr. Ambedkar: States and Minorities, pp 30) He warned the Indians that private ownership with maximum management in agriculture and key industries would not remove economic injustice, tyranny and oppression. Dr. Ambedkar is against the Marxian irreligious and anti-religious outlook on life. He insists that economic forces are important, but not determinant in so far as they are moulded by man, his knowledge and intellect. He admits that economic factors plays an important role in human relations but not to the extent to which Marx accepts. Marks stands for the abolition of private property and sides with those, who are stricken by poverty, disease and illiteracy. Dr. Ambedkar stresses that more and more industries should be started up so that marginal or surplus labour from

agriculture can be moved to industries. His view on this point is similar to Lewis. Lewis also stresses the same way to divert surplus labour from agriculture to industries. Dr. Ambedkar stated that the private sector industries can not make big industries for want of large scale investment, so, the government should come forward to start large scale industries. The smaller industries should kept in Private Sectors. The insurance and transport industries should be nationalized.

Indian government has accepted Neoliberal policy in 1990, but it is surprising that Dr. Ambedkar had already suggested free economy, globalization, liberalization and privatization as early as in 1923. He had stressed that the value of rupee must be kept stable if the policy of free economy is to be successful.¹⁰

Labour Law

Dr. Ambedkar's contribution to labour welfare is quite significant which is reflected in labour laws. After studying the exploitation of industrial labourers in India he thought that there should be a law to protect their rights and improve their standard of living. Dr. Ambedkar gave all the labour laws for India. These are as follows:

i. Equal pay for equal work irrespective of sex. Dr. Ambedkar was the first person who brought "equal pay for equal work irrespective of sex," in India for all industrial workers. While speaking on this he said that, "I measure the progress of a community by the Degree of Progress which women have achieved."¹¹

Labour Rights in India: Dr. Ambedkar make most of the protective and benevolent rights which he was a labour member of the Viceroy's executive council between 1942 and 1946; which are now enjoyed by all the workers. These are as follows:

Reduction in Factory Working hours- Dr. Ambedkar brought 8 hours shift in India from 12 working hours.

Tripartite Labour Conference to settlement of industrial disputes and to discuss on all matters of All-India importance as between Labour and Capital. Establishment of Employment Exchanges and collection of statistics under the Industrial Statistics Act are made.

Law for Women Labour in India: In this law some drastic changes have been brought for the protection of women labour. These are-

Mines Maternity Benefit Act

Women Labour welfare Fund

Women and Child Labour Protection Act

Maternity Benefit for Women Labour

Restoration of Ban on Employment of Women on underground work in

Coal Mines

Compulsory Recognition of Trade Unions

Employment Exchanges in India

Employees State Insurance

Minimum Wages Act

Coal and Mica Mines Provident Fund

Labour Welfare Funds

Conclusion

Dr. Ambedkar's contribution in economic development and growth with social welfare is reflected in every step of Indian Planning and Policies. When he drafted Indian Constitution, the economic and social welfare thoughts were well ingrained in his head which were directed towards poor sections as well as the poor farmers who couldn't pay taxes due to crop failure. Dr. Ambedkar's speech written in 1935 but undelivered, 'The Annihilation of Castes,' he argued that it was impossible for the poor to perform a common front against the rich as long as they maintained caste distinction. He also argued in front of the members of the finance commission that the government should not demoralize the public and beggar them. He insisted that social advantages and prosperity has to pay its own cost and bills. It is true that Indian economy is growing with a higher economic growth rate which was never before globalization but it is also true that it is more fluctuating during the globalization period. After experiencing globalization's pros and cons, India should learn lessons and remember and rethink Dr. Ambedkar's thoughts on economic development and growth and apply it for the stabilization of economy with giving equal opportunity to each and every Indian citizen to grow themselves. No one can left behind and no one can live without food, cloth, shelter and job. In this changing scenario, India needs to follow Dr. Ambedkar's thoughts to stabilize Indian economy and save the rights of each and every human being. The idea of economic realism wishes a complete transformation of society under the new set-up. There should be more unity of purpose and the principle of social usefulness, human happiness and brotherhood than personal gain.

References

- Dr. B.R. Ambedkar (1918): 'Small Holdings in India and Their Remedies,' Journal of the Indian Economic Society, Vol I
- Dr. B.R. Ambedkar, : 'Small Holding in India and Their Remedies', and 'States and Minorities',: 'What are Their Rights and How to Secure Them in the Constitution of Free India, (Memorandum of the Safeguards for the Scheduled Castes submitted to the Constitution Assembly on behalf of the All India Scheduled Castes Federation published (1947).
- The Economic Times, 13 Feb. 2016)
- Arya.Rajendra Kumar, Choure, Dr. Tapan (2014): 'The Economic Thoughts of Dr. Ambedkar with Respect to Agriculture Sector,' Vol. 4, No. 25, Developing Country Studies, ISSN 2225-0562 (online)
- Dr. B.R. Ambedkar (1918): 'Small Holdings in India and Their Remedies,' Journal of the Indian Economic Society, Vol I
- Dr. B.R. Ambedkar (1947): 'States and Minorities', What are Their Rights and How to Secure Them in the Constitution of Free India', (Memorandum of the Safeguards for the Scheduled Castes submitted to the Constituent Assembly on behalf of All India Scheduled Castes Federation, published 1947).
- Agricultural Census 2010-11, Govt. of India, MoA
- Dr. Babasaheb Ambedkar, (1989): 'Writing and Speeches on Economics, Vol. 6, Education Department, Govt. of Maharashtra, Govt. Central Press, Bombay.
- Dr. Babasaheb Ambedkar (1993): Unpublished Writing, Vol. 12.
- Dr. Ambedkar (2008): As Free India's First Law Minister and Member of Opposition in Indian Parliament (1947-1956) Vol. 15.

- Bharati, K. S. (1990): 'Socio-Economic Thought of Ambedkar,' Foundations of Ambedkar Thought, 'Dattsons Publisher, Nagpur pp.98,103,104, ISBN 01-7192-002-0
- An Anthology of Scholarly Articles on the Life, Works and Thoughts of Babasaheb Dr. Ambedkar, (1994) Vol. I, Published, PWS College, Nagpur. ISBN 13-978-81-926293-0-8 pp. 325.
- Narayan, Rao, J.S., (et.al)(edit.): 'Dr. Ambedkar's Economic Philosophy: A Few Reflections', 'B.R. Ambedkar His Relevance Today' New Delhi, Gyan Publishing, ISBN 81-212-0439-9 pp.54.

MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318

vidyawartaTM

International Multidisciplinary Research Journal

Issue - 43, Vol. 09, July To Sept. 2022

Editor
Dr. Bapu G. Gholap

www.vidyawarta.com

- 27) बुद्धाचा बुद्धीप्रामाण्यवाद हाच विज्ञानवाद — एक चिकित्सक अभ्यास
प्रा.डॉ. सुखदेव पिराजी बलखंडे & प्रा. बनसोडे पंढरी सोपानराव, नांदेड ||133
- 28) विन्नीआमंटोक्स आणि वेबमेट्रोक्सचे ग्रंथालय व माहितीशास्त्रात उपयोजन
क्षिरसागर क्रांती सुमंतराव ||124
- 29) उच्चशिक्षण स्तरावरील शिक्षणाकरिता प्रभावी अध्यापन पद्धती
प्रा. रजनी व्ही. सोनटक्के, नागपूर ||143
- 30) रामचरितमानस कां यज्ञ पद्धति का वर्तमान उपयोग
डॉ. धर्मेन्द्र सिंह & ज्वंता परिहार, सतना, मध्य प्रदेश ||151
- 31) 'अब और नहीं' कविता में अभिव्यक्त दलित संवेदना
प्रियंका रजेंद्र प्रसाद चौहान ||154
- 32) सूरदास का भ्रमरगीत
संतोष नागरे, जि. बीड (महाराष्ट्र) ||159
- 33) वर्तमान परिपेक्ष्य में कैंदियों के मानवाधिकार : भारतीय संविधान के विशेष संदर्भ ...
डॉ. पूजा छिंपा, बीकानेर ||162
- 34) उच्चतर माध्यमिक विद्यालय में अध्ययनरत शहरी एवं ग्रामीण विद्यार्थियों का ...
डॉ. वर्षा त्रिपाठी & सरोज महाले, भोपाल ||165
- 35) आरसी प्रसाद सिंह की काव्य चेतना
डा० तीर्थनाथ मिश्र, दरभंगा, बिहार ||167
- 36) दलितों के उत्थान में साहित्य व राजनीति की भूमिका
डॉ. पुष्परज लाजरस, जिला कोरबा (छ.ग.) ||172
- 37) सताल महिलाओं का स्वास्थ्य के प्रति जागरूकता
डॉ. सिनगो सोरेन, घाटशिला ||175
- 38) कम्पार अनुसूचित जनजाति की संस्कृति में निरन्तरता एवं परिवर्तन का ...
डॉ. श्रद्धा गिरोलकर & विकास बंजारे, रायपुर ||181
- 39) लोक के अग्रतिम चित्ते 'शैलेय मटियानी' जी का संघर्षमयी जीवन
डॉ० गीता खोलिया, अल्मोड़ा (उत्तराखंड) ||185

उच्चशिक्षण स्तरावरील शिक्षणाकरिता प्रभावी अध्यापन पद्धती

प्रा. रजनी व्ही. सोनटक्के
नागपूर

सारांश: Abstract:

सध्याचे युग हे अत्याधुनिक तंत्रज्ञानाने विकसीत झालेले आहे. वर्तमानयुगात जागतीक स्तरावर झालेल्या घडामोडींमुळे आणि जागतीकिकरणाच्या बदलत्या प्रवाहाबरोबर घडून आलेल्या शैक्षणिक, सामाजिक व सांस्कृतिक बदलांमुळे शिक्षणक्षेत्रातही अमुलाग्र बदल घडून आले आहेत व येत आहेत. भारतासारख्या विकसनशिल देशात जिथे ७२ टक्के जनता ग्रामीण भागात वास्तव्यास आहे व २४ टक्के जनता ग्रामीण क्षेत्रातील जीवन जगत आहे तिथे उच्चशिक्षणाचा दर्जा वाढविण्याकरिता कोणत्या अध्यापन पद्धतीचा अवलंब करणे उपयुक्त ठरेल यासंबंधीचा शोध प्रस्तुत शोधप्रबंधात घेण्यात आला आहे. एकूणच मुक्त & open (1991) स्वीकार करण्यात आल्यानंतर अर्थव्यवस्थेत ज्या घडामोडी घडून आल्या त्यात उच्चशिक्षणाचा स्तर जरी वाढतांना दिसून येत असला तरी सद्यस्थिती विचारात घेतल्यास हा दर समाधानकारक नाही. प्रस्तुत शोधप्रबंधात नागपूर जिल्ह्यातील राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठाशी संलग्न विविध ५ महाविद्यालयातील कला, वाणिज्य व विज्ञान शाखेतून पदवी व पदव्युत्तर शिक्षण घेणाऱ्या एकूण ४४६ विद्यार्थ्यांचा अभ्यास करण्यात आला. सर्वोत्तम आणि प्रभावशालि अध्यापन पद्धती कोणती यासंबंधी विद्यार्थ्यांची मते जाणून घेण्याकरिता विद्यार्थ्यांच्या मुलाखती घेण्यात आल्या असून उत्कृष्ट अध्यापन पद्धतीला ५ गुण व वाईट पद्धतीला १ गुण देण्यास सांगण्यात आले असून विद्यार्थ्यांच्या अध्ययनप्रक्रियेत येणाऱ्या

अडचणींचा शोध घेण्याचा व त्यावर उपाययोजना सुचविण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. ७०.३९ टक्के विद्यार्थ्यांनी वर्गात एलसीडी प्रोजेक्टर, ओव्हरहेड प्रोजेक्टरचा वापर अत्यंत प्रभावी ठरत असल्याचे सांगितले कारण अध्यापन पद्धतीचे दृकश्राव्य माध्यम अत्यंत प्रभावी असून ह्या पद्धतीमुळे दृश्य व श्रवण अशा दोन्ही क्रिया एकाचवेळी होत असल्यामुळे विषय लवकर समजत असल्याचे विद्यार्थ्यांनी सांगितले तर ६५.७९ टक्के विद्यार्थ्यांनी परंपरागत व्याख्यान पद्धती ही शिकविण्याकरिता उत्तम असल्याचे सांगितले कारण ह्या पद्धतीमुळे शिक्षक विषयाशी संबंधीत संपूर्ण ज्ञान उदाहरणासहित स्पष्ट करत असल्याने संबंधीत विषयाचे संपूर्ण ज्ञान प्राप्त होते, वेळेची बचत होते, विद्यार्थी शिक्षकाच्या शिकविण्याकडे लक्ष केंद्रीत करतात आणि विशेष म्हणजे आवश्यक मुद्द्यांचे टिपणसुद्धा घेता येते. यासोबतच विद्यार्थ्यांनी गटचर्चेला तिसरे स्थान दिले असून ५९.२१ टक्के विद्यार्थ्यांनी ह्या पद्धतीमुळे एखाद्या विषयावर एकमेकांच्या विचारांचे व ज्ञानाचे आदानप्रदान होत असल्याचे सांगितले. ह्या पद्धतीमुळे विद्यार्थ्यांच्या कल्पनाशक्तित वाढ होते त्यामुळे मेंदूच्या कार्यशक्तित वाढ होते आणि विचारकरणाची प्रवृत्ती बळावते तसेच विद्यार्थ्यांना नोटस्वर अवलंबून राहावे लागत नाही आणि अध्ययन प्रक्रिया प्रभावशाली होते. विद्यार्थ्यांचा अध्ययनाविषयीचा दृष्टीकोन आणि अध्यापनाकरिता अवलंबील्या जाणाऱ्या पद्धतींपैकी सर्वोत्तम व प्रभावी अध्यापन पद्धती कोणती यासंबंधीचे मुल्यांकन करतांना विद्यार्थ्यांनी अध्यापन पद्धतीला दिलेले गुणांकन हे अध्यापन पद्धती सुधारण्याकरिता काय उपाययोजना करता येतील हे सुचविण्याकरिता एक सर्वोत्तम मार्ग होय.

1. प्रस्तावना: Introduction

'Education is a key to success' शिक्षण ही यशाची गुरुकिल्ली आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपल्या आयुष्यात शिक्षणाला खूप महत्त्व दिले आहे आणि मनुष्याजवळ असलेली अत्यंत मौल्यवान वस्तू म्हणजे शिक्षण होय असे म्हटले आहे. महात्मा फुल्यांनी तर शिक्षणाचे महत्त्व सांगतांना म्हटले आहे कि, विद्येविना मती गेली, मतीविना निती गेली, निती विना

शक्ती गेली, गतीविना वित गेले, वित्ताविना शुद्ध खचले एवढे अनर्थ एका अविद्येने केले, यावरून शिक्षणाचे महत्त्व काढते. शिक्षण ही मनुष्याजवळची एकमेव अशी संपत्ती आहे जी त्याने एकदा मिळविली कि विला त्याचेकडून कुणितही हिरावून घेऊ शकत नाही किंवा चोरू शकत नाही इतर सर्व संपत्ती हया नश्वर आहेत परंतु शिक्षण/विद्या ही अशी संपत्ती आहे जी त्याच्या अंतःपर्यंत त्याचे सोबत राहते मनुष्य शिक्षणाचा उपयोग करून आपले जीवन सफल करू शकतो.

अभ्यापन आणि अध्ययन हया एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत. शिक्षक हा आजन्म विद्यार्थिसुद्धा असतो. शिक्षण ही एक निरंतर चालणारी प्रक्रिया आहे, त्यादृष्टीने उच्चशिक्षणात अभ्यापन आणि अध्ययन हया प्रक्रिया महत्त्वपूर्ण ठरतात.

अभ्यापन प्रक्रिया रसपूर्ण व उद्देशपूर्ण होत आहे किंवा नाही हे जाणून घेण्याकरिता ज्यावर्गात विद्यार्थी जास्त उपस्थित राहातात आणि नियमित वर्ग करतात आणि अध्ययनाच्या प्रक्रियेत समरस होतात ती अभ्यापन पद्धती उत्तम हा एक अभ्यापन पद्धतीचा निष्कर्ष ठरू शकतो. जे विद्यार्थी अभ्यापक विषय शिकविल असताना विषय तमयतेने आत्मसात करतात ते विद्यार्थी त्या शिक्षकाच्या अभ्यापन पद्धतीला जास्त पसंत करतात (कोहेन, १९८१, थिआल आणि फ्रॅंकलीन, २००१), थॉमस अँजलो यांनी सुद्धा हेच निष्कर्ष सांगितले आहेत. त्यांनी पुढे म्हटले आहे कि, 'अभ्यापन सुरू असताना जर विद्यार्थ्यांद्वारे अध्ययन होत नसेल तर ते अभ्यापन केवळ बडबड ठरते.' (डोयले, टी. ड. क.) प्रभावी अभ्यापनपद्धती ही विद्यार्थ्यांच्या अध्ययनाशी निगडीत आहे.

1.1 साहित्याचे सर्वेक्षण: Review of Literature

अभ्यापनाच्या सर्वोत्कृष्ट पद्धतीविषयी अनेक संशोधने झाली आहेत आणि होत आहेत आणि यावर बरेचसे साहित्यही उपलब्ध आहेत शिक्षकाने आपला अभ्यासक्रम अशा कौशल्यपूर्णरिताने विद्यार्थ्यांना शिकवला कि विद्यार्थ्यांच्या शिकण्याच्या विविध स्तरी प्राप्त होतील विद्यार्थ्याने वर्गात बसव करावे व बसव करू नये यासंबंधी सुद्धा बरीच माहिती दिली जाते असे असले तरी, कोणती अभ्यापन पद्धती सर्वोत्तम

आहे जी कमीतकमी वेळाने जास्तीत जास्त ज्ञान देऊ शकते व विद्यार्थ्यांचे कौशल्य विकसित करू शकते यासंबंधी कोणतीही नियमावली अजूनपर्यंत अस्वीकृत आलेली नाही शिक्षकाने अभ्यापनाकरिता निवडलेल्या पद्धतीबद्दल विद्यार्थी अनभिज्ञही असू शकतो.

शिक्षक अभ्यापनाकरिता ज्या पद्धतीचा अवलंब करतात ती पद्धती विशेष आहे कि साधारण आहे, ज्यापद्धतीत शिक्षक स्वतःला सहजरित्या प्रयुक्त करू शकतात याबद्दल विद्यार्थी अनभिज्ञ असू शकतात (डोयले, टी.)

विद्यार्थी हा एकमेव असे माध्यम आहे कि ज्याचेद्वारे अभ्यापन व संशोधन प्रक्रिया विद्यार्थ्यांना फलदायी, माहितीपूर्ण, समाधानकारक व मूल्यवर्धन झाली किंवा नाही हे तपासून बघता येते विद्यार्थ्यांचे समाधान करणारे अभ्यापन प्रभावशाल मानले पाहिजे (थिआल आणि फ्रॅंकलीन, २००१)

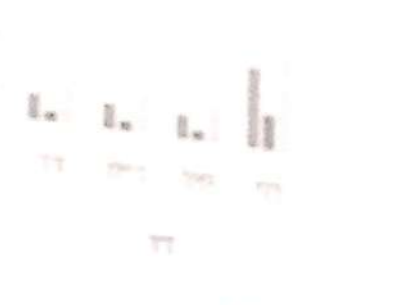
विद्यार्थ्यांद्वारे उत्कृष्ट व प्रभावशाल अभ्यापन पद्धतीला दिलेल्या पसंतीक्रमाच्या आधारे केलेल्या ४१ संशोधनाचे पुरावे दिसून आले आहेत डोयले, टी. यांनी असे नमूद केले आहे कि, प्रभावी अभ्यापन पद्धतीचे मुल्यांकन करण्याकरिता विद्यार्थ्यांद्वारे देण्यात येणारी गुणांकन पद्धती हा उच्च शिक्षणातील एकमेव संशोधन विषय आहे मागील ७० वर्षांपासून २००० पेक्षा अधिक लेख हया विषयावर प्रसिद्ध झाले आहेत विद्यार्थ्यांद्वारे उत्कृष्ट अभ्यापन पद्धतीला गुणांकाद्वारे केलेले मुल्यांकन हे अधिक विश्वासक, वैध, भेदभाव न करणारे आणि महत्त्वपूर्ण ठरते (मुर्रे, १९९४)

उच्चशिक्षण क्षेत्रात कोणत्या पद्धतीचा अवलंब केला जावा यासंबंधी शिक्षकांमध्ये मोठयाप्रमाणवर वादविवाद आहेत (ब्रॅक्कॉम्प आणि ओरे, १९९४) तदनुच सेन्टा यांनी प्रभावी अभ्यापन पद्धतीची व्याख्या पुढीलप्रमाणे केली आहे, 'अभ्यापन पद्धती अशी असावी कि जी अध्ययनाच्या दृष्टीने विद्यार्थ्यांना उद्देशपूर्ण आणि लाभदायी असेल.' (पृ. ४२)

ब्रॅक्कॉम्प आणि ओरे (१९९४ पृ. ४२) यांनी अध्ययन आणि अभ्यापनाची व्याख्या करतांना असे म्हटले आहे कि, प्रभावी अभ्यापनाकरिता शिक्षकाने अशी परिस्थिती निर्माण करावी कि जिथून शिकण्याची

निष्कर्ष: Findings

2	शोधविषयातील विषयार्थ	Issue-43, Vol-09	0145
<p>पदवी व पदव्युत्तर स्तरावरील सत्य, खोलाय व विज्ञान शस्त्रेनुन शिक्षण यंत्रणेच्या निष्पत्तीची समीक्षा</p> <p>पुढीलप्रमाणे</p>			

अध्यापनाच्या विविध पद्धतींना देण्यात आलेले

पदवी आणि पदव्युत्तर स्तरावर अभ्यापन करण्यावरिल विविध अभ्यापन पद्धतींच्या अवलंबून करण्यात येते. त्या विविध पद्धतींना १ ते ५ गुण देण्याचे सामण्यात आले. सर्वात कमी आवडणाऱ्या अभ्यापन पद्धतीला १ गुण तर सर्वात जास्त आवडणाऱ्या पद्धतीला ५ गुण याप्रमाणे गुणांकन देण्यात आले. त्यानुसार पदवी व पदव्युत्तर स्तरावरिल शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांनी अभ्यापनाच्या पद्धतीला दिलेले गुणांकन पुढील तक्त्याद्वारे दर्शविण्यात आले आहे.

तक्ता क्र.२ पदवी स्तरावरिल विद्यार्थ्यांद्वारे अभ्यापन पद्धतीला देण्यात आलेले गुणांकन दर्शविणारा तक्ता.

[illegible]

रजनील प्रायभरी हाटा

Impact Factor 8.14 (IIJIF)

[illegible]

२०. **संशोधन पद्धती** Research Methodology
कायपूर जिल्ह्यातील सहरी भागातील राष्ट्रीय
स्तरावरील महाविद्यालय कायपूर विद्यापीठाशी संलग्नित ५
वर्षीय शाखाविभागव्यातील कला, वाणिज्य व विज्ञान
शाखेतील पदवी व पदव्युत्तर शिक्षण घेणा-या ४४६
विद्यार्थ्यांची प्रत्युत संशोधनाकरिता निवड करण्यात
आली प्रत्युत संशोधनाकरिता पदवी स्तरावरील शिक्षण
घेणा-या एकूण ३०४ विद्यार्थ्यांपैकी कला शाखेतून
१०३, वाणिज्य शाखेतून १०३ आणि विज्ञान शाखेतून
१०० विद्यार्थ्यांची निवड करण्यात आली तर पदव्युत्तर
स्तरावरील शिक्षण घेणा-या एकूण १४२ विद्यार्थ्यांपैकी
कला शाखेतून ४३, वाणिज्य शाखेतून ४३ आणि
विज्ञान शाखेतून ४८ विद्यार्थ्यांची हेतुपूर्वक नमुना
संशोधनासाठी आली शिक्षकांद्वारे अवलंबित्यात
आल्या अध्यापन पद्धतीपैकी कोणती पद्धती आल्यात
मातृपूर्ण आणि प्रभावी आहे हे जाणून घेण्याकरिता
विद्यार्थ्यांना १ ते ५ असे गुणांकन देण्यास सांगण्यात
आले १ कच्चाकच्चा स्तरावरील कमी गुण तर ५ कच्चाकच्चा
स्तरावरील गुण होते कला, वाणिज्य व विज्ञान शाखेतून
एकरी व पदव्युत्तर स्तरावर शिक्षण घेणा-या एकूण
५४६ विद्यार्थ्यांच्या मूल्यांकनी घेण्यात आल्या होत्या
प्रत्युत संशोधनाकरिता कोलेलेल्या अध्ययनातून
मिळालेल्या ताब्याचे विश्लेषण करण्याकरिता प्रतिभात
(Advantage) पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला
आहे (तक्ता क्र. १ पाहा) संशोधनाचा काळ हा २०१८-
१९ ते २०१९-२० आहे

१.३.२.४. उद्दीष्टे: Objectives of the Study

१. शास्त्री व पदच्युत्तर रत्नसवरितक वात्स्यवाणिज्य व
विद्या शास्त्रोक्त विद्याधर्मोक्तिना वापरतया जाणाव्या
विद्या अध्यापन पदच्युतीच्या शोध घेणे
२. शास्त्र शास्त्र वेदाच्या जाणाव्या आणि सर्वोत्कृष्ट
अशापन पदच्युतीवरून विद्याधर्मोक्ती घेणे जाणूव घेणे
३. शास्त्र शास्त्र जाणाव्या आणि शास्त्र शास्त्र
अशापन पदच्युतीच्या वापरतया शोध घेणे आणि
उपनिषद् शास्त्रशास्त्रातील शास्त्रशास्त्रातील शास्त्रशास्त्रातील

[illegible]

- दृश्य व श्रवण प्रक्रिया संज्ञाचचेरी मदत असल्याने विषय लवकर समजायाम येतो.
- संवेदीक विकसित विषयही चूटकीसारखी समजावे जातात.
- मनावर लवकर प्रभाव पाडणारा.
- सोदयाप्रामाणावरील लोकांना संज्ञाचचेरी उपयुक्त ठरते.
- तत्त्वचीन कल्पना सुचतात.
- विशाश्यांना समजून घेनांनाश्रद्धाची आख्याला ते प्राध्यापकाच्या प्रश्न विश्वासू शकतात.
- जागतीक मतगवर अत्यंत सहत्वपूर्ण मानली जाते.
- विशाश्याही अशाचप्रकारे माहिती गोळा करण्याचे प्रयत्न करतात.
- प्राध्यापक, विषयाची संवेदीन संपूर्ण ज्ञान देत शकतात.
- जागतीक मतगवर अत्यंत सहत्वपूर्ण मानली जाते.
- वेळेची व श्रमाची बचत होते.
- वर्तमान स्थितीची कल्पना येते.
- विषय संपल्यानंतर विदाशि आपल्यात चर्चा करू शकतात आणि एकत्र विषयावर विविध विदाश्यांमदू वेगवेगळ्या विदागणि आदानप्रदान होते.
- आपल्यातील सुन सुणांना विकसित करण्याचे वेळ मिळतो.

• अतिशय पद्धतीच्या उपयोगाचे महत्व कळते.
• विद्यार्थ्यांना मन एकाग्र करण्यास उपयुक्त.
• लेखकांच्या माध्यमातून सुटका होते.
• विद्यार्थ्यांना अत्यंत महत्वपूर्ण मुद्दे टिपून घेण्याची संधी मिळते.
• विद्यार्थ्यांची आकलनक्षमता वाढते.
• परंपरागत व्याख्यान पद्धती: Lecture Method
• विद्यार्थी व शिक्षक एकमेकांच्या विचारांचे आदानप्रदान करू शकतात.
• स्वतःचे विचारांना चालना मिळते.
• शिक्षक अनुभवी व ज्ञानसंपन्न असल्याने विषयाशी संबंधित प्रत्येक मुद्दा स्पष्ट करून देऊ शकतात तसेच त्या असल्यास त्याचे निरसनदेखील करू शकतात.
• प्रवक्त्याने शिकता येते, शिक्षक आपले अनुभव विद्यार्थ्यांशी शेअर करू शकतात.
• शिक्षकांचा विद्यार्थ्यांशी थेट संबंध येत असल्याने उत्तर संवाद साधू शकतात. विचारांची देवाणघेवाण करू शकतात.
• नेट्याप्रमाणवर शिक्षणदेण्याकरिता ही पद्धती उपयुक्त होते.
• दिलेल्या वेळेत व्याख्यान संपवावे लागत असल्याने विषयाशी संबंधितच ज्ञान प्राप्त होते. आल्हाळ-पाल्हाळ व बघफळ चर्चा टाळता येते.
• विद्यार्थी मूलभूत संकल्पनांची उकल करू शकतात. व्याख्या वापरही करता येऊ शकते.
• व्याख्यान सुरु असतांना शिक्षकाला मधूनमधून प्रश्न विचारून शंकांचे निरसन करता येते.
• विद्यार्थ्यांना नोट्स लिहून घेता येतात.
• शिक्षक विद्यार्थ्यांसाठी गेल मॉडेल ठरतात.
३. गटचर्चा: Group Discussion
• विद्यार्थ्यांचा सहभाग चांगला मिळतो.
• विद्यार्थी एकमेकांच्या विचारांचे आदानप्रदान करू शकतात आणि स्वतःला व्यक्त करू शकतात.
• घर्षातील काही मुद्दे सुटून गेल्यास विद्यार्थी ते विचारू शकतात व त्यावर चर्चा करू शकतात.
• गटचर्चेत प्रत्येक विद्यार्थ्याच्या मताला महत्व दिले जाते असल्याने प्रत्येक विद्यार्थ्याला सर्वासमोर आपले मत प्रदर्शित करण्याची संधी प्राप्त होते.

• वादविवाद करण्याची क्षमता निर्माण होते व आत्मविश्वास वाढतो.
• आपले मुद्दे पटवून देण्याची क्षमता वृद्धीगत होते.
• भीती व न्यूनगंडाची भावना दूर करण्यास मदत होते.
• गटचर्चा झाल्यानंतर ग्रुप लिडरच्या सादरीकरणात काही उणिवा राहिल्यास त्या शिक्षकाला वेळीच दुरुस्त करता येतात.
• विद्यार्थी स्वतःच नोट्स तयार करू शकतात. त्यामुळे अध्ययनक्रिया अत्यंत प्रभावी होते. नोटस्वर अवलंबून राहण्याची गरज राहत नाही.
• विद्यार्थ्यांना विषयाची तयारी करण्यास पुरेसा वेळ मिळतो.
• चर्चेमुळे क्लिष्ट संकल्पना स्पष्ट होतात.
४. व्यक्तिगत सादरीकरण: Power point Presentation
• विद्यार्थ्यांना एका विशिष्ट विषयावर सादरीकरण करावयाचे असल्याने विषयाशी संबंधित संपूर्ण ज्ञान प्राप्त करता येते.
• विद्यार्थ्यांचा आत्मविश्वास बळावतो.
• स्पर्धेच्या युगात आपले स्थान निर्माण करण्याची संधी मिळते व त्यासाठी सादरीकरणाने तयारी करता येते.
• सादरीकरणाने विद्यार्थ्यांना अध्ययनाचा चांगला मार्ग मिळतो.
• विषयाची माहिती मिळविण्याकरिता जास्तीत जास्त पुस्तकांचा शोध घेवून वाचन करण्याची सवय लागते. त्यामुळे वाचनालयाच्या वाच्या वाढतात.
• सादरीकरणात शिक्षकाचे परिक्षण महत्वपूर्ण असते.
५. असाइनमेंट: Assignment
• विद्यार्थ्यांची संशोधनक्षमता वाढते.
• संशोधनविषयाशी संबंधित माहिती मिळविण्याकरिता विविध पुस्तकांचे वाचन केले जाते व नेटसर्फिंगही वाढते.
• अध्ययनाची प्रक्रिया सक्रिय होते.
६. चर्चासत्र: Seminar
• एकाच व्यवसायातील अनेक लोकांना भेटण्याची संधी प्राप्त होते.
• विद्यार्थ्यांना अध्ययनाकरिता सक्रिय आणि प्रेरित केले जाते.

• आवड निर्माण करणारी पद्धती.

७. वर्कशॉप: Workshop

• एकाच क्षेत्रातील अनेक लोकांशी भेटण्याची संधी प्राप्त होते.

८. परिषद: Conference

• एकाच क्षेत्रातील अनेक लोकांना भेटण्याची संधी प्राप्त होते.

• इतर संस्था आणि माध्यमांशी जोडता येते.

९. ब्रेनस्टॉर्मिंग: Brainstorming

• विषयात रस निर्माण करणारी.

• अतिशय महत्वपूर्ण.

• ज्ञान प्राप्त होते, अध्ययन प्रभावी होते, सहभाग जास्त मिळतो.

• विद्यार्थी आपली मते मांडू शकतात, कल्पनाशक्तिचा विकास होतो, ज्ञानाच्या कक्षा रुंदावतात.

• अत्यंत साधा व सोपा वाटणारा विषयही विविध दृष्टीकोनातून समोर मांडता येतो.

१०. रोल प्ले: Role Play

• आवड निर्माण करणारी व कल्पनाशक्ति वृद्धीगत करणारी.

• विद्यार्थी परिस्थितीचा आनंद घेतात.

• अध्ययन प्रक्रिया सोपी व सक्रिय होते.

११. केस स्टडी: Case Study

• अध्ययन सक्रिय करते.

• कल्पनाशक्तिचा विकास होतो.

• विद्यार्थी आपल्या ज्ञानाच्या पलिकडे विचार करू शकतात.

८. विश्लेषण व चर्चा: Analysis & Discussion

उच्चशिक्षणाच्या क्षेत्रात शिक्षकाने अध्यापनाच्या विविध आधुनिक पद्धतींचा शोध घेणे व अशा पद्धती अंमलात आणून उच्चशिक्षणाचा दर्जा सुधारणे महत्वाचे ठरते. अध्यापन प्रक्रिया विषयाचे स्वरूप, विद्यार्थ्यांची संख्या, उपलब्ध सोयी व युक्ति यावर अवलंबून असल्याने अध्यापक अध्ययनाच्या या सर्व बाबतींना अनुसरून विविध पद्धतींचा अवलंब करणे योग्य राहिल. वर दिलेल्या अध्यापनाच्या विविध पद्धतींमध्ये काही गुण व दोष आहेत ज्या पद्धतीत कमीत कमी दोष आणि जास्तीत जास्त गुण असतील आणि विद्यार्थ्यांसाठी

जी पद्धत प्रभावशाली असेल अशाच पद्धतीचा अवलंब प्राध्यापकाने करावयास पाहिजे. अध्यापन प्रक्रिया अधिक रसपूर्ण, प्रभावी आणि आनंददायी करण्याकरिता पुढील तंत्रे व महत्वपूर्ण सूचना पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करण्यात आले आहेत.

१. आधुनिक पद्धती—Modern Method

हयापद्धतीत ओव्हरहेड प्रोजेक्ट, पॉवरपॉइंट प्रेझेंटेशन, एल सी डी प्रोजेक्टचा वापर करण्यात येत असल्याने हे दृक्श्राव्य माध्यम असल्याने विद्यार्थ्यांमध्ये अत्यंत लोकप्रीय ठरली आहे. हयापद्धतीद्वारे अध्यापन करतांना ही माध्यमे हाताळण्याची माहिती शिक्षकाला असली पाहिजे, माहिती नसल्यास तसे प्रशिक्षण शिक्षकाला दिले गेले पाहिजे. आधुनिक पद्धतींचा अवलंब करण्याकरिता पायाभूत सुविधांचा विकास करावा. ग्रामीण व शहरी भागात विजेचा लपंडाव ही नित्याचीच बाब झाली आहे व हे माध्यम विजेवरच चालत असल्याने अध्यापन सुरू असतांना विजेचा पुरवठा खंडीत होणार नाही याची काळजी घ्यावी. हया पद्धतीचा अधिकाधिक अवलंब करण्याकरिता शिक्षकांना बाध्य करावे. विद्यार्थ्यांकडून फिडबॅक अवश्य घ्यावा.

२. व्याख्यान पद्धती—Lecture method

हया पद्धतीत शिक्षकाने, प्रशिक्षकाने वा वक्त्याने विद्यार्थ्यांसमोर किंवा श्रोत्यांसमोर बोलावयाचे असते व आपले मुद्दे व विषय मौखिकरित्या मांडावयाचे असते. विद्यार्थ्यांद्वारे दुसऱ्या कमांकावर पसंत केली जाणारी ही पद्धती होय. अद्यावत तंत्रज्ञानाच्या युगात आणि सोरेकाही संगणकीकृत झाले असतांनाही हया पद्धतीला उच्चशिक्षण क्षेत्रात जास्त अवलंब केला जात आहे. व्याख्यानपद्धतीला उच्चशिक्षणाचा कणा असे म्हटले जाते. ही पद्धती अत्यंत काटकसरीची असून विद्यार्थ्यांची संख्या कितीही जास्त असली तरीही हया पद्धतीचा उपयोग करता येतो. विषयाची माहिती एका साचेबद्धपद्धतीने सादर करण्यात येत असल्याने शिक्षकाचे वेळेवर आणि साधनांवर पूर्णपणे नियंत्रण राहाते. जिथे इतर साधनांचा अभाव असतो तिथे ही पद्धती अत्यंत उपयुक्त ठरते. हया पद्धतीत शिक्षक व विद्यार्थी आमोरासामोर येत असल्याने त्यांच्यात संवाद साधला जातो आणि लगेच विद्यार्थ्याला विषय

शिक्षण तंत्राच्या वाची कल्पना शिक्षकाला येते
शिक्षण तो आपल्या अभ्यापनात बदल करू शकतो.
शिक्षणात मोठी निर्माण करता येते.

शिक्षण आणि मॅकिन्तोष (१९९६) यांनी
उत्तम नियोजन आणि प्रभावी
शिक्षण तंत्राचे व्याख्यानपद्धतीला फार प्रभावी
शिक्षण संवादप्रिय करता येऊ शकते. व्याख्यान
तंत्रात शिक्षार्थ्यांमध्ये ऐकून घेण्याची क्षमता
तयार होते आणि टिपणे घेण्याची सवय शिक्षार्थ्यांना
होते.

शिक्षणपद्धती अधिक प्रभावी करण्याकरिता
नियोजना

— व्याख्यान हे साहित्य हे प्रेरणादायी आणि विचारप्रवृत्त
आसते.

— शिक्षार्थ्यांना टिपण्यात येणारी माहिती ही
शिक्षणसहीत अशा नाटकीयपद्धतीने समजावून सांगणे
हे शिक्षार्थ्यांच्या कथम स्मरणात राहील.

— व्याख्यान सुरू असतांना मधूनमधून प्रश्न विचारावे
शिक्षणाची प्रक्रिया जागृत ठेवावी.

— व्याख्यानसोबतच इतरही आधुनिक पद्धतींचा
उपयोग करवा. व सोबतच व्हाइट बोर्ड, ब्लॅक बोर्ड
व्हाई चाही वापर करावा.

३. पद्धती: Group Discussion

गटचर्चा ही गटातील सदस्य किंवा शिक्षक
आणि विद्यार्थी यांच्यामधील मुक्त मौखिक विचारांचे
आदान-प्रदान करण्याची सर्वोत्तम पद्धती आहे. ज्या
वेळी चर्चा करावयाची आहे त्या विषयाचे सर्व
सूक्ष्म ज्ञान मिळवून विषयाची पुर्वतयारी विद्यार्थ्यांनी
संपादन असावे. ह्या पद्धतीविषयी स्पष्ट करतांना
कॅम्ब्री यांनी असे म्हटले आहे कि, वर्गात गटचर्चा
एक आपल्यामुळे अनेक चांगल्या गोष्टी साध्य करता
आहे. गटचर्चा अनेक कल्पनांचा व अनुभवांचा
उपयोग करता येतो आणि प्रत्येकाला चर्चेत सहभागी
होण्याची संधी प्राप्त होते. कोन्वर (२०००, पृ. ३४७) यांनी
असे म्हटले आहे कि, एखाद्या ज्वलंत प्रश्नावर
संवादात्मकतेने मागवावयाची असतील तर त्यासाठी
गटचर्चा ही सर्वोत्तम मार्ग आहे. ह्या पद्धतीमुळे
अनेक व्यक्तित्वाच्या व्यक्तित्व विकासची
संधी प्राप्त होते. लेखी साहित्यावर अवलंबून राहण्याची
संधी राहत नाही.

— चर्चेची प्रक्रिया आणि टिपण्याची तयारी याकरिता

शिक्षकाने विद्यार्थ्यांना पुरेसा वेळ द्यावा.

— चर्चेच्या विषयाचे विविध पैलूवर प्रकाश टाकण्यासाठी
वेगवेगळे निकष ठरवावे.

— सर्व पैलूवर चर्चा करण्याकरिता पुरेसा वेळ द्यावा.
वेळ कमी पडल्यास चर्चेच्या मुख्य हेतूपासून फारकत
घेतल्यासारखे होईल.

— सर्वप्रथम शिक्षकाने चर्चेच्या विषयाचा आणि
विद्यार्थ्यांचा परिचय करून द्यावा आणि चर्चेचा उद्देश
स्पष्ट करावा.

— चर्चेला सुरुवात करण्यापूर्वी विषयाची पार्श्वभूमी
विद्यार्थ्यांसमोर स्पष्ट करावी.

— चर्चेत विचारले जाणारे प्रश्नही तयार ठेवावेत
जेणेकरून एका विशिष्ट दिशेने चर्चा घडून येईल.

— चर्चेची प्रक्रिया आनंददायी होण्याकरिता चांगल्या
वातावरणाची निर्मिती करावी. विद्यार्थ्यांवर कुठल्याही
प्रकारचे दडपण, टेंशन, भीती किंवा दबाव नसावा.

— चर्चा सुरू असतांना शिक्षकाने पर्यवेक्षकाची भूमिका
वजावावी आणि चर्चेचा सारांशाने शेवट करावा.

— विद्यार्थ्यांना दुसऱ्याच्या दृष्टीकोनातून ऐकण्यास
प्रवृत्त करावे आणि त्यानंतर आपल्या मताचे
मूल्यांकन करावयास सांगावे.

— शिक्षकाने प्रत्येक विद्यार्थ्याच्या मताला समान महत्त्व
देवून आपली स्वतःची मते विद्यार्थ्यांवर लादली जाणार
नाही जेणेकरून वादविवाद आणि संवादाला खिळ
वसेल, याची काळजी घ्यावी.

४. समारोप: Conclusion

उच्च शिक्षणाद्वारे विद्यार्थ्यांचे करिअर घडत
असते. त्यादृष्टीने उच्चशिक्षण क्षेत्रात अध्यापन आणि
अध्ययन प्रक्रिया महत्वपूर्ण ठरतात. ह्या क्षेत्रात अध्यापन
प्रक्रिया इतकी प्रभावी असावी की जेणेकरून प्रत्येक
विद्यार्थ्याला त्याने निवडलेल्या विषयात रस व आवड
निर्माण होईल आणि तो आनंदाने शिक्षण आत्मसात
करेल. उच्चशिक्षण क्षेत्रात विद्यापीठ स्तरावरिल
शिक्षकांकडून अध्यापनाकरिता अवलंबीलया
जाणाऱ्या विविध पद्धतींचा व त्या पद्धतींना विद्यार्थ्यांनी
त्यांच्या पसंतीनुसार दिलेल्या गुणांकानुसार सर्वात जास्त
आवडणारी अध्यापन पद्धती व ती का आवडते
ह्यामागील कारणांचा प्रस्तुत शोधनिबंधात शोध घेण्यात
आला आहे. आपल्या देशातील प्रत्येक विद्यार्थ्याने
उत्तम नागरिक घडावा, त्याच्या वागणूकितून माणूसकीचे
दर्शन घडावे व त्याने जागतिक स्पर्धेत टिकून
राहावे याकरिता शिक्षकाने सर्वोत्तम व प्रभावी अध्यापन

पद्धतीचा अवलंब करवा ज्यामुळे उच्चशिक्षणाचा दर्जा सुधारेल. संशोधनातील तथ्यांनुसार असे सिद्ध होते की अध्यापनाच्या विविध पद्धतींपैकी अत्याधुनिक पद्धतीमध्ये जागतिकीकरणाच्या स्पष्टतेच्या वातावरणात विद्यार्थ्यांनी टिकून राहण्याची ताकद आहे. परंतु भारतासारख्या विकसनशिल देशात अत्याधुनिक अध्यापन पद्धतीचा वापर अपूर व तोकडा पडतो. ग्रामीणस्तरावर अजूनही विजेचा पुरवठा पुरेशाप्रमाणात होत नाही मग आधुनिक साधनांचा अवलंब कसा होईल? शहरपातळीवरील स्थितीही फारशी चांगली नाही. त्यामुळे आजच्या घडीला गाव व शहर पातळीवरील महाविद्यालयांना स्मार्ट करणे आवश्यक आहे. महाविद्यालयांना आधुनिक सोयी व सुविधा पुरवून आपल्या विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण विकास कसा करता येईल याबद्दल सदैव प्रयत्नशील असले पाहिजे. त्यासाठी केंद्र, राज्य, जिल्हा व ग्रामपंचायत पातळीवर मनापासून प्रयत्न झाले पाहिजेत. विषयाचे योग्य नियोजन, आयोजन आणि सादरीकरण याने विद्यार्थ्यांच्या मनावर सकारात्मक प्रभाव पाडता येतो. विद्यार्थ्यांची आकलन शक्ति व संशोधनप्रवृत्ती वाढेल असा प्रभाव विद्यार्थ्यांच्या मनावर पाडता येतो. अत्याधुनिक अध्यापन पद्धतीचा प्रत्येक महाविद्यालयात अवलंब करणे जरी महागडे असले तरी आजच्या घडीला अध्यापन प्रक्रिया परिणामकारक होण्याकरिता आवश्यक असल्याचे वरिल संशोधनावरून दिसून येते. यापद्धतीचा अवलंब करण्याकरिता फार मोठ्याप्रमाणावर गुंतवणूक करावी लागत असली तरी त्याचे भविष्यकालीन फायदे फार जास्त आहेत. शिक्षणक्षेत्रात सुधारणा झाल्याने देशाचा आर्थिक विकासही वेगाने होईल आणि संपन्न, समृद्ध आणि आनंदी देश म्हणून आपल्या देशाकडे आदराने पाहीले जाईल.

सूचना: Suggestions:

- अध्यापन पद्धतीच्या प्रभावांचे मूल्यमापन करतांना अध्यापनाच्या इतरही पद्धती जसे— पीअर रिव्ह्यू, स्वयंमूल्यमापन, अध्यापन पोर्टफोलिओ, विद्यार्थ्यांची ऑचिव्हमेंट्स शिक्षकांद्वारे उपयोगात आणल्या जाणाऱ्या अध्यापन पद्धतींना समाविष्ट करून अध्यापन आणखी प्रभावी करता येऊ शकते.
- विद्यार्थी देत असलेल्या माहितीचे विभागप्रमुखाकडून स्वागत होईल याची खात्री विद्यार्थ्याला मिळावी आणि हया माहितीचा उपयोग अध्यापन व अध्ययन प्रक्रियेत केला जाईल जेणेकरून हया दोन्ही क्रिया प्रभावी

होतील.

- विद्यार्थ्यांकडून प्रभावी अध्यापनाचा फिडबॅक घ्यावा, त्याकरिता विद्यार्थ्यांना शिक्षित करावे, त्यामुळे त्यांच्या अध्ययनातील अनुभवांच्या विविध वाजू स्पष्ट होतील.
- संपूर्ण शैक्षणिक काळात अध्यापकांनी विद्यार्थ्यांना वेळोवेळी खात्री करून घ्यावी कि त्याला सर्वोत्तम अध्यापन पद्धतीद्वारेच शिकविले जाईल.

संदर्भसूची:

- www.usfca.edu/ess/sym2001/pdfbooks
- ब्रॅक्मॅ, एल.ए. (२००१): 'ट्वर्ड्स अ मोर होलीस्टीक अप्रोच टू असेसींग फॅकल्टी अँड टिचर्स' (एडीटेड) इव्हल्युएटिंग टिचींग इन हायर एज्युकेशन: अ व्हीजन फॉर द फ्युचर. न्यू डायरेक्शन्स फॉर टिचींग अँड लर्निंग. ८३, १०९-१२३, सॅनफ्रॅन्सीस्को.
- ब्रॅक्मॅ, एल.ए. आणि ओरे, जे.सी. (१९९४): असेसींग फॅकल्टी वर्क: एनहॅन्सींग इंडीव्हीज्युअल अँड इन्स्ट्रक्शनल परफॉर्मन्स. सॅन फ्रॅन्सीस्को. वास सेंट, जे. ए. (१९९३): रिफ्लेक्टिव्ह फॅकल्टी इव्हल्युएशन, सॅनफ्रॅन्सीस्को.
- डॉयले, के.ओ. (१९८३): इव्हल्युएटिंग टिचींग : सॅन फ्रॅन्सीस्को, न्यू लेकींगटन प्रेस
- डॉयले, टी. (एन.डी.) इव्हल्युएटिंग टिचर्स इफेक्टिव्हनेस: रिट्राइव्ड, जुलै २४, २००८
- www-ferris-edu/fctl/teaching_and_learning_tips
- फ्रॅक्लीन, जे. (२००१): इंटरप्रीटींग द नंबर्स: युसीए अ नॅटिव्ह टू हेल्प अदर्स रीड स्टूडंट इव्हल्युएशन्स ऑफ युअर टिचींग अॅक्चुरेटली
- के. जी. लेवीस (एन.डी.) टेक्नीक्स अँड स्ट्रेटिजिज फॉर इंटरप्रीटींग स्टूडंट इव्हल्युएन्स फॉर टिचींग अँड लर्निंग, ८७, ८५-९९ सॅनफ्रॅन्सीस्को
- मुरे, एच.जी. (१९९४) कॅन टिचींग बी इम्प्रूव्ड? कॅनडा: ब्रॉक युनिव्हर्सिटी
- थोऑल, एम. (एन.डी.) (२००९): स्टूडन्ट्स रेटींग्स: मोथ्स व्हर्सेस रिसर्च एव्हिडन्स. रिट्राइव्ड २४ जुलै २००९ <http://studentratings.byu.edu/info/faculty/myths.asp>
- थोऑल आणि फ्रॅक्लीन, जे. (१९९०): स्टूडंट रेटींग ऑफ इन्स्ट्रक्शन: इशूज फॉर इम्प्रूव्हिंग प्रॅक्टिस. न्यू डायरेक्शन्स फॉर टिचींग अँड लर्निंग नं. ४३, सॅनफ्रॅन्सीस्को

MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318

vidyawartaTM

International Multilingual Research Journal

Issue - 43, Vol. 09, July To Sept.2022

Editor
Dr.Bapu G. Gholap

www.vidyawarta.com

14) A COMPARATIVE STUDY ON BENEFITS ACCRUED AMONG SHG AND NON-SHG ...
Dr. Kapil Kumar & Dr. Suman, Meerut	67
15) Rural Urban Interconnections and Changing Patterns of Consumptions and ...
Dr. Jaya Pandey, Lucknow	74
16) Implications of GST during Pandemic: A Critical Evaluation
Dr. Shiv Shanker Shukla, Prayagraj	78
17) SELF AWARENESS AND SELF- MOTIVATION: SELF REGULATION AND WELLBEING: ...
Dr. Smt. R.V.Sontakke, Nagpur	84
18) IMPACT OF TECHNOLOGY INTERVENTIONS IN TRANFORMING HR ROLES AND ...
Prof.Pavnesh Kumar & Nitish Shekhar	90
19) दलित स्त्रियांचे सबलीकरण
प्रा.डॉ. आचार्य आर.डी., जि.बीड	98
20) समाजभूषण सौ. सरिताताई गाखरे (महाजन) यांच्या सामाजिक कार्याचे ऐतिहासिक ...
प्रा.डॉ. तिर्थनंदन रामचंद्र बन्नगरे, रोहणा	101
21) प्रताप मिल कामगारांच्या बलिदानाचा क्रांती लढा
प्रा.डॉ.मनिष रघुनाथ करंजे, जि.जळगांव	106
22) संगणकीकरणामुळे ग्रंथालयीन सेवांचा दर्जा सुधारतोय !
श्री ईश्वर पंढरीनाथ कणसे, जि. अहमदनगर	108
23) हिंगोली शहरातील माध्यमिक स्तरावरील विज्ञान विषयाचे प्रयोग करतांना विद्यार्थ्यांना येणाऱ्या समस्या ...
श्रीमती माधवी सदाशिवराव गुंडेकर, हिंगोली	114
24) स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ ज्ञान स्रोत केंद्राद्वारे वाङ्मय चौर्य प्रणालीचा वापर : एक ...
अरूण भिमराव हंबर्डे & प्रविण दिलीपराव जोशी, नांदेड	117
25) खान्देशातील राजपूत समुदायाचे स्थलांतर - एक विश्लेषणात्मक अभ्यास
डॉ. दत्तात्रय मुकुंद टेकाडे & प्रा. सुनिल मच्छिंद्रनाथ राजपूत, अमळनेर	122
26) भारतीय स्वातंत्र्यापर्यंत मागे वळून पाहताना...
प्रा.डॉ. दत्ताजी हुलण्या मेहत्रे, मुदखेड	127

- 27) बुद्धाचा बुद्धीप्रामाण्यवाद हाच विज्ञानवाद – एक चिकित्सक अभ्यास
प्रा.डॉ. सुखदेव पिराजी बलखंडे & प्रा. बनसोडे पंढरी सोपानराव, नांदेड ||133
- 28) बिब्लोओमेट्रीक्स आणि वेबमेट्रीक्सचे ग्रंथालय व माहितीशास्त्रात उपयोजन
क्षिरसागर क्रांती सुमंतराव ||124
- 29) उच्चशिक्षण स्तरावरील शिक्षणाकरिता प्रभावी अध्यापन पद्धती
प्रा. रजनी व्ही. सोनटक्के, नागपूर ||143
- 30) रामचरितमानस की यज्ञ पद्धति का वर्तमान उपयोग
डॉ. धर्मद्वंद्व सिंह & श्वेता परिहार, सतना, मध्य प्रदेश ||151
- 31) 'अव और नहीं' कविता में अभिव्यक्त दलित संवेदना
प्रियंका राजेंद्र प्रसाद चौहान ||154
- 32) सूरदास का भ्रमरगीत
संतोष नागरे, जि. बीड (महाराष्ट्र) ||159
- 33) वर्तमान परिपेक्ष्य में कैदियों के मानवाधिकार : भारतीय संविधान के विशेष संदर्भ ...
डॉ. पूजा छिंणा, बीकानेर ||162
- 34) उच्चतर माध्यमिक विद्यालय में अध्ययनरत शहरी एवं ग्रामीण विद्यार्थियों का ...
डॉ. वर्षा त्रिपाठी & सरोज महाले, भोपाल ||165
- 35) आरसी प्रसाद सिंह की काव्य चेतना
डा० तीर्थनाथ मिश्र, दरभंगा, बिहार ||167
- 36) दलितों के उत्थान में साहित्य व राजनीति की भूमिका
डॉ. पुष्परज लाजरस, जिला कोरबा (छ.ग.) ||172
- 37) संताल महिलाओं का स्वास्थ्य के प्रति जागरूकता
डॉ. सिनगो सोरेन, घाटशिला ||175
- 38) कुमार अनुसूचित जनजाति की संस्कृति में निरन्तरता एवं परिवर्तन का ...
डॉ. श्रद्धा गिरोलकर & विकास बंजारे, रायपुर ||181
- 39) लोक के अप्रतिम चित्रे 'शैलेष मटियानी' जी का संघर्षमयी जीवन
डॉ० गीता खोलिया, अल्मोड़ा (उत्तराखंड) ||185

Impact of Covid-19 on Indian Economy: An Analysis of Fiscal Scenarios. Indira Gandhi Institute of Development Research, Mumbai, India, Working Paper-2020-026

2. Bruce D. McDonald, I., & Larson, S. E. (2020). Implications of the Coronavirus on Sales Tax Revenue and Local Government Fiscal Health. *Journal of Public and Nonprofit Affairs*, 6(3), 377-400. <https://doi.org/10.20899/jpna.6.3.377-400>.

3. Chaudhary, M., Sodani, P., & Das, S. (2020). Effect of COVID-19 on Economy in India: Some Reflections for Policy and Programme. *Journal of Health Management*, 22(2), 169-180. <https://doi.org/10.1177/0972063420935541>

4. Garfin, D.N., Silver, R.C., & Holman, E.A. (2020). The novel coronavirus (COVID-2019) outbreak: amplification of public health consequences by media exposure. *Health Psychol.* 39(5), 1-3.

5. Balajee, A., Tomar, S., & Udupa, G. (2020). Fiscal Situation of India at the time of Covid-19. *SSRN Electron. J.* 2020:1-27. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3571103>

6. Yousef, I. (2020). The impact of Coronavirus on the Stock Market Volatility. *International Journal of Psychosocial Rehabilitation*, 24(06), 69-81.

7. Senol, Z., & Zeren, F. (2020). Coronavirus (COVID-19) and Stock Market: The effects of the pandemic on the global economy. *Eurasia Journal of researches in social and economics*, 7(4), 1-16.

8. Zhang, D., Hu, M., & Ji, Q. (2020). Financial markets under the global pandemic of COVID-19. *Finance Research Letters*, 36, 01528. <https://doi.org/10.1016/j.frl.2020.01528>

9. Alam, M. N., Alam, M. S., & Chavali, K. (2020). Stock market response during COVID-19 lockdown period in India: An event study. *Journal of Asian Finance, Economics and Business*, 7(1), 131-137. <https://doi.org/10.13106/jafeb.2020.vol7.no7.131>

SELF AWARENESS AND SELF-MOTIVATION: SELF REGULATION AND WELLBEING: AN ANALYSIS

Dr. Smt. R.V.Sontakke
Nagpur

Abstract : Happiness and satisfaction are relative. At every age level and at all times during each age level there are times of happiness and satisfaction and times of unhappiness and dissatisfaction. At every period in the life span, happiness is influenced by a number of factors. This is in part responsible for the variation in happiness at different ages. Happiness at one age does not necessarily guarantee happiness at other ages. Individual's happiness can be due to family, marriage, good health and achievements while unhappiness is associated with illness, physical injuries, death of a loved one, unsuccessful work experience and failure to reach goals. This paper tries to understand the human emotional quotient to make him/her stable in their life.

Keywords: Adolescence, Happiness, Awareness,

1. Introduction:

Every human being is totally different from others and he/she travels through the various stages of development from childhood to death throughout life. During his/her life span, a human being struggles, faces growth and decline of emotional variations like anger, happiness, unhappiness, love, hate, jealousy, freedom, fear, etc.

A human being learns much more from his own experiences as well as others. Emotions play an important role in the development of human personality. Development of a human being means a progressive series of changes

that occurs as a result of maturation and experiences. As Van den Daele has pointed out that, development implies qualitative change.¹ The human being is never static. From conception to death changes is constantly taking place in physical and psychological capacities. As Piaget has explained, structures are "far from being static and given from the start." Instead, a maturing organism undergoes continued and progressive changes in response to experiential conditions and these results in a complex network of interaction.^{*2}

2. Goal of Emotional Developmental Change:

The goal of emotional developmental change is to enable people to adapt to the environment in which they live. To achieve this goal, self-realization or self-actualisation is essential because self-realization plays an important role in mental health, people who make good personal and social adjustments must have opportunities to express their interests and desires in ways that give them satisfaction but, at the same time, conform to accepted standards. Lack of these opportunities leads them in frustration and generally negative attitudes toward people and towards life in general.

2.1 Attitudes toward Emotional Developmental Changes:-

Although changes of a physical or psychological nature are constantly taking place, many people are only vaguely aware of them unless they occur abruptly or markedly affect the pattern of their lives and the people requires emotional readjustments to live a better and stressless life. When people become aware of the changes taking place in themselves, they develop definite attitudes toward these changes. These attitudes may be favorable or unfavorable which depends on a number of factors.

Factors Influencing Attitudes Toward Emotional Developmental Changes:

All individuals are different. As Dobzh Ansky has emphasized, "Every person is indeed biologically and genetically different from every other," every in the case of identical twins.^{*3} As all individuals are different, no two people can be expected to react in the same manner to the same environment stimuli and motivation. For the healthier and happier life motivation and stimulations are necessary.

A second and final brain growth spurt occurs during adolescence, making this another optimal period for learning. It is a crucial time when young people are especially sensitive to their experiences. To successfully transition into adulthood, young people need more insight into what they are experiencing; they also need relevant educational opportunities, meaningful work, and caring adult interaction and guidance. During adolescence, the brain is more plastic and so more easily shaped by experiences than at other times in our lives. Also, brain circuits that are no longer used are eliminated, so it appears to be the best chance in life to learn new skills and develop lifelong habits. Of course, learning new skills and developing old ones is possible throughout our lives, but this becomes more difficult in adulthood.

2.2 Happiness and Unhappiness:

Happiness comes from the fulfillment of a need or a wish and enjoyment. According to the definitions of happiness given in a standard dictionary, it is a state of well-being and contentment, a pleasurable satisfaction that comes when the individual's needs and wishes are fulfilled. For the satisfaction of content life, the introspective and retrospective approaches toward emotions are required. Three significant facts are essentials for the happiness, or the state of well-being, contentment and satisfaction, these are- acceptance, affection and achievement.

But many factors influences happiness. These are as follows:-

Health:- Good health enables people at all ages

to do what they want to do, while poor health or a physical disability is an obstacle to the satisfaction of their wants and needs and, as such, affects their happiness unfavorably.

Physical Attractiveness:- Physical attractiveness contributes to social acceptance and affection and often leads to greater achievements than would be possible if the individual were less attractive.

Degree of Autonomy:- The greater the autonomy people can achieve, the greater their chances for happiness. This is as true of early childhood as it is of the adult years.

Interactional Opportunities Outside the Family:- Because of the high social value placed on popularity, people at all ages are happier if they have opportunities for social contacts with outsiders than their social contacts are limited to family members.

Type of Work:- The more routine the work and the fewer opportunities for autonomy in it, the less satisfying it will be. This is just as true of chores assigned to children as work in the adult years.

Work Status:- Whether in school or in a job, the more successful the person in the work being done and the more prestige there is associated with it, the greater the satisfaction.

Living Condition:- When the pattern of living enables the person to have interactions with others, either in the family or with friends and neighbours in the community, it adds greatly to life satisfaction.

Material Possessions:- It is not material possessions, that influences happiness but the way people feel about them.

Balance Between Expectations and Achievements:- If expectations are realistic the person will be satisfied and happy when the goal has been reached.

Emotional Adjustment:- Well-adjusted, happy people express negative emotions, such as fear, anger, and jealousy, less often and with less intensity and with more focus and direction than

do those who are poorly adjusted and unhappy. People will be at a particular age partly by their own childhood experiences and partly by other people at that age and partly by stereotypes.

Realism of Self-Concepts:- People who are unhappy when they fail to reach their goals are unhappy when they fail to reach their goals. Their unhappiness is intensified by feelings of inadequacy and by the belief that they are understood and mistreated.

Realism of Role Concepts:- People tend to romanticize a role they will play at a later age. The role does not live up to their expectations. They will be unhappy unless they are willing to accept the realities of the new role.

2.3 Importance of Happiness and Unhappiness:

The significant fact about the unhappiness that occur during the life span is that it affects people's attitudes, and, in turn, leaves its marks on their personalities. Therefore, a habit of unhappiness can play such havoc on personal and social adjustments throughout life. Satisfaction and happiness in childhood pave the way for satisfaction and happiness during remaining years of a person's life.

Happiness and satisfaction are relative. At every age level and at all times during the life span, there are times of happiness and times of unhappiness and dissatisfaction. At every period in the life span, happiness is influenced by a number of factors. It is in part responsible for the variation in happiness at different ages. Happiness at one age does not necessarily guarantee happiness at other ages. Individual's happiness can be due to family, marriage, good health and achievements while unhappiness is associated with illness, physical injuries, death of a loved one, a successful work experience and failure to reach goals.

3. What is Self-Regulation Theory ?

Self-regulation theory (SRT) simply outlines the process and components involved when we decide what to think, feel, say, and do. It is particularly salient in the context of making a healthy choice when we have a strong desire to do the opposite (e.g., refraining from eating an entire pizza just because it tastes good).

According to modern SRT expert Roy Baumeister, there are four components involved (2007):

1. Standard of desirable behavior;
2. Motivation to meet standards;
3. Monitoring of situations and thoughts that precede breaking standards;
4. Willpower allowing one's internal strength to control urges.

These four components interact to determine our self-regulatory activity at any given moment. According to SRT, our behavior is determined by our personal standards of good behavior, our motivation to meet those standards, the degree to which we are consciously aware of our circumstances and our actions, and the extent of our willpower to resist temptations and choose the best path.

3.1 What is Self-Regulated Learning

Self - Regulated Learning (SRL) refers to the process a student engages in when she takes responsibility for her own learning and applies herself to academic success (Zimmerman, 2002).

This process happens in three steps:

1. Planning: The student plans her task, sets goals, outlines strategies to tackle the task, and/or creates a schedule for the task;
2. Monitoring: In this stage, the student puts her plans into action and closely monitors her performance and her experience with the methods she chose;
3. Reflection: Finally, after the task is complete and the results are in, the student reflects on how well she did and why she performed the way she did (Zimmerman, 2002).

When students take initiative and regu-

late their own learning, they gain deeper insights into how they learn, what works best for them, and, ultimately, they perform at a higher level. This improvement springs from the many opportunities to learn during each phase:

1. In the planning phase, students have an opportunity to work on their self-assessment and learn how to pick the best strategies for success;
2. In the monitoring phase, students get experience implementing the strategies they chose and making real-time adjustments to their plans as needed;
3. In the reflection phase, students synthesize everything they learned and reflect on their experience, learning what works for them and what should be altered or replaced with a new strategy.

3.2 Emotional Intelligence and Wellbeing

To get more specific, one of the ways in which self-regulation contributes to wellbeing is through emotional intelligence.

Emotional intelligence can be described as:

"The ability to perceive emotions, to access and generate emotions so as to assist thought, to understand emotions and emotional knowledge, and to reflectively regulate emotions so as to promote emotional and intellectual growth" (Mayer & Salovey, 1997).

According to emotional intelligence expert Daniel Goleman, there are five components of emotional intelligence:

1. Self - Awareness;
2. Self-regulation;
3. Internal motivation;
4. Empathy;
5. Social skills.

Self-regulation, or the extent of an individual's ability to influence or control his or her own emotions and impulses, is a vital piece of emotional intelligence, and it's easy to see why: Can you imagine someone with high levels of self-awareness, intrinsic motivation, empathy, and social skills who inexplicably has little to no

control over his or her own impulses and is driven by uninhibited emotion?

There's something off about that picture because of self-regulation's important role in emotional intelligence. And, as researchers Di Fabio and Kenny found, emotional intelligence is strongly related to wellbeing (2016).

The better we are at understanding and addressing our emotions and the emotions of others, the better we are at making sense of our environments, adjusting to them, and pursuing our goals.

3.3 Self-Regulation and the Motivation to Succeed

Speaking of pursuing our goals, self-regulation is also entwined with motivation. As stated earlier in this article, motivation is one of the core components of self-regulation; it is one factor that determines how well we are able to regulate our emotions and behaviors.

An individual's level of motivation to succeed in his endeavors is directly related to his performance. Even if he has the best of intentions, well-laid plans, and extraordinary willpower, he will likely fail if he is not motivated to regulate his behavior and avoid the temptation to slack off or set his goals aside for another day.

The more motivated we are to achieve our goals, the more capable we are to strive toward them. This impacts our wellbeing by filling us with a sense of purpose, competence, and self-esteem, especially when we are able to meet our goals.

3.4 Skills and Techniques to Improve Self-Regulation

There are many tips you can use to enhance your self-regulation skills. If you want to give it a shot, read through these techniques and pick one that resonates with you—then try it out.

• Mindfulness

Cultivating the skill of mindfulness will improve your ability to maintain your moment-

to-moment awareness, which in turn helps you delay gratification and manage your emotions. Research has shown that mindfulness is an effective at boosting one's conscious control over attention, helping people regulate negative emotions, and improving executive functioning (Cundic, 2018).

• Cognitive Reappraisal

This strategy can be described as a conscious effort to change your thought patterns. This is one of the main goals of cognitive-behavioral therapies (e.g., Cognitive behavioral therapy, mindfulness-based cognitive behavioral therapy).

To build your cognitive reappraisal skills, you will need to work on changing and reframing your thoughts when you encounter a difficult situation. Adopting a more adaptive perspective to your situation will help you find a silver lining and help you manage emotion regulation and keep negative emotions at bay (Cundic, 2018).

Cognitive self-regulation has also been found to be positively correlated with social functioning. It involves the cognitive abilities we use to integrate different learning processes, which also help us support our personal goals.

4. Ways to Improve Self-Regulation

This list comes from the Mind Tools website. It outlines eight methods and strategies for building self-regulation:

1. Leading and living with integrity: being a good role model, practicing what you preach, creating trusting environments, and living in alignment with your values;
2. Being open to change: challenging yourself to deal with change in a straightforward and positive manner and working to improve your ability to adapt to different situations while staying positive;
3. Identifying your triggers: cultivating a sense of self-awareness that will help you learn what your strengths and weaknesses are and what can trigger you into a difficult state of mind;

4. Practicing self-discipline: committing to taking initiative and staying persistent in working toward your goals, even when it's the last thing you feel like doing;

5. Reframing negative thoughts: working on your ability to take a step back from your own thoughts and feelings, analyze them, and come up with positive alternative thoughts;

6. Keeping calm under pressure: keeping your cool by removing yourself from the situation for the short-term—whether mentally or physically—and using relaxation techniques like deep breathing;

7. Considering the consequences: stopping and thinking about the consequences of giving in to "bad" behavior (e.g., what happened in the past, what is likely to happen now, what this behavior could trigger in terms of longer-term consequences);

8. Believing in yourself: boosting your self-efficacy by working on your self-confidence, focusing on the experiences in your life when you succeeded and keeping your mistakes in perspective. Choose to believe in your own abilities and surround yourself with positive, supportive people.

5. Self-Regulation Strategies: Methods for Managing Myself

The strategies are categorized into two groups: "Positive or Neutral" and "Negative or Neutral." For example, ("Alone Focus, Positive or Neutral"), strategies include:

- Consciously attend to breathing, relaxing;
- Exercise;
- Movement;
- Awareness of body sensations;
- Attending to care for my body, nutrition;
- Meditation and prayer;
- Self-expression: art, music, dance writing, etc.;
- Caring, nurturing self-talk;
- Laughing, telling jokes;
- Positive self-talk ("I can," "I'm sufficient" messages);
- Go inside with intentional nurturing of self.

Under the "Relationship—Focus on Other, Positive or Neutral" category, strategies include:

- Seeking dialogue and learning;
- Playing with others;
- Sharing humor;
- Moving toward the relationship to learn (mutual inquiry);
- Desire and/or movement toward collaboration;
- Intentionally honoring or celebrating the other/calling attention to the other.

Finally, the strategies under the "Relationship—Focus on Self, Positive or Neutral" category include:

- Acknowledging what I said or did and any truth in it;
- Humor;
- Moving toward the relationship to learn;
- Desiring collaboration;
- Inquiring about impact;
- Intentionally honoring or celebrating me (throw myself a party).

6. Conclusion:

Consistent with the aims of this special issue, the purpose of this article was to explore conceptual relations between the self/identity construct and the constructs of motivation and self-regulation as studied in contemporary educational psychology from the perspective of a systems view of the self first articulated by William James. By distinguishing between the Me and I, we provided a systems perspective on how self/identity is deeply implicated in the study of motivation and self-regulated learning in educational psychology. We also proposed that what James called the I-self, and that which we defined as the willful capacity to shift and sustain awareness, is an undertheorized and undereducated dimension of human identity that underlies our capacity for volitional motivation and learning. We described various modes and functions of I-self awareness in relation to the motivation and regulation of behavior, despite the fact that the substantive nature of I remains elusive.

References:

1. Hurlock, Elizabeth B(2011).: "Developmental Psychology, A Life-Span Approach", Tata McGraw-Hill Education Pvt. Ltd.)
2. IBID
3. IBID.
4. Stosny, S. (2011). Self-regulation. Psychology Today. Retrieved from <https://www.psychologytoday.com/us/blog/anger-in-the-age-entitlement/201110/self-regulation>
5. Straker, D. (n.d.). Self-regulation theory. Changing Minds Theories. Retrieved from http://changingminds.org/explanations/theories/self_regulation.htm
6. <https://theinspiredtreehouse.com> Thrive Place. (2013). What is self regulation and how to help a child to learn self regulation. Day2 Day Parenting. Retrieved from <http://day2dayparenting.com/help-child-learn-self-regulation/>
7. Courtney E.Ackerman (2011), Self-Awareness:What is Self Regulation? www.positivepsychology.com

**IMPACT OF TECHNOLOGY
INTERVENTIONS IN TRANSFORMING
HR ROLES AND PRODUCTIVITY**

Prof.Pavnesk Kumar

Nitish Shekhar

Introduction

The dominance of technology in all aspects is leading to a situation in which individual's work and life are completely dependent on it. The introduction of Artificial Intelligence has increased our reliance on technology. All organizations, large and small, are becoming involved in a technology-based environment, thereby improving their workforce and monetary gain.

HR's face has shifted from human to online site as a result of technological advancements. To stand out in a period of intense competition, the traditional practice of human resource has been modified into a technology based practice. According to recent research only organizations that have adopted new technology as part of their work can excel.

The transparency and cost savings provided by technology in HR made it much more difficult for organizations to disregard its adoption. HR experts, on the other hand, are concerned with technologies displacing them. According to a new study by HR solutions company People Powerful, by 2020, a quarter of all jobs in India could be lost due to automation.

According to the company's report, India will account for approximately 23% of all jobs lost to automation globally by 2021. Human resource management firms are rapidly engaging

Bharati Vidyapeeth (Deemed To Be University)
New Law College, Pune (India)
& Social Science & Management Welfare Association
3 Days International Conference on
Techniques of Research
Date : 19, 20 & 21 August 2022, Venue : Pune (M.H.), INDIA

ISSN : 2581-8872

Vol - 4, No. - 7, August. - 2022

Unnati International Journal of Multidisciplinary Scientific Research

Peer Reviewed - Refereed Journal
Impact Factor - 4.8, Open Access,
Double Blind, Monthly Online Journal

EDITOR

PRASHANT KUMAR

PUBLISHED BY

International Scientific Research Solution

Web : www.srfresearchjournal.com

Email : isrsjournal@gmail.com

CONTENTS

S. No.	Paper Title	Author Name	Page No.
1	जनसंख्या वृद्धि और विकास एवं बाधा	डॉ. लीला बामनिया (डावर)	1-3
2	छत्तीसगढ़ राज्य की विशेष पिछड़ी जनजाति बिरहोर के आर्थिक विकास का अध्ययन (कोरबा जिले के विशेष सन्दर्भ में)	Vijay Kumar Jagat Dr. R.K. Gupta	4-7
3	वायु प्रदूषण बनाम औद्योगिकीकरण : विविध एवं संविधानिक उपबन्धों का विश्लेषण	संजय कलमे डॉ. एस.एन.शर्मा	8-9
4	समुद्री व चक्रवाती तूफान और आपदा प्रबंधन का परिदृश्य	डॉ. वेदप्रकाश	10-18
5	भारत में संविदा श्रमिकों की प्रमुख समस्याएं और मुद्दे	भरत लाल बैरवॉण डॉ. चंद्रमोहन जनस्वाण	19-23
✓ 6	सामाजिक विज्ञान अनुसंधान में नई वैज्ञानिक तकनीकों का उपयोग: गणनात्मक एवं गुणात्मक शोध में नया परिवर्तन: एक दृष्टिकोष	प्रो. डॉ. रजनी सोनटक्के	24-28
7	अनुशासन एवं शोधपरकता को बढ़ावा देने में NEP-2020 की भूमिका	डॉ. नियाज अहमद अंसारी	29-32
8	बैंकिंग सेवाओं के प्रति ग्राहक सन्तुष्टि	Dr. Manoj Kumar	33-36
9	Tools and Techniques of Research : Role of Questionnaire in Research Methodology	Dr. Sapna Gehlot	37-41
10	Analysis of Selected Physical Fitness and Psychological Parameters between NCC and NSS College Men in West Bengal	Amit Pramanik Dr. Mahesh Singh Dhapola	42-46
11	Mahine Learning based Analysis of Solar Humidification Dehumidification Desalination	Akbar Ali Neelesh Kumar Sahu	47-53
12	Application of Statistical tools and Interpretation of Various Quality Parameter of yarn and the yield % and Sigma Level Comparison	Arif K Mansuri Ravindra Pathak	54-60

सामाजिक विज्ञान अनुसंधान में नई वैज्ञानिक तकनीकों का उपयोग: गणनात्मक एवं गुणात्मक शोध में नया परिवर्तन: एक दृष्टिक्षेप

प्रो. डॉ. रजनी सोनटवके

सहयोगी प्राध्यापक, डॉ. म.वा.पीडब्ल्यूएस कला, वाणिज्य एवं विज्ञान महाविद्यालय, कामठी रोड, नागपुर

शोध सारांश :- सामाजिक विज्ञान अनुसंधान खोज का विस्तार करने के कम में विश्लेषण और अवधारणा मानव जीवन का एक व्यवस्थित तरीका है। नए तथ्यों की खोज सत्यापित करने और पुराने तथ्यों का परिक्षण करने के लिए सामाजिक विज्ञान अनुसंधान, जैसे भौतिक विज्ञान में अनुसंधान का उद्देश्य है, यह मानव व्यवहार एवं पर्यावरण और सामाजिक संस्थाओं में किए जाने वाले तथ्यों का परिक्षण भौतिकी विज्ञान की तरह नहीं किया जा सकता। इसलिए सामाजिक विज्ञान में किए जाने वाले अनुसंधान में नई वैज्ञानिक तकनीकों का अवलंब किया जाने लगा है। सामाजिक विज्ञान अनुसंधान के उद्देश्य को एक नए वैज्ञानिक उपकरण द्वारा, अवधारणाओं और सिद्धांतों, जो विश्वसनीय और वैध मानव व्यवहार और सामाजिक जीवन के अध्ययन की सुविधा का विकास करने के लिए उपयुक्त हो सके। विकासशील देशों में गरीबी, बेरोजगारी, आर्थिक असंतुलन, आर्थिक असमानता, सामाजिक तनाव, कम उत्पादकता, प्रौद्योगिकीय पिछड़ेपन के रूप में असंख्य अस्तित्व में होती है। प्रकृति और आयामों की ऐसी समस्याओं का निदान और विश्लेषण किया जाता है। सामाजिक विज्ञान अनुसंधान इस संबंध में एक महत्वपूर्ण भूमिका निभाता है। समस्याओं में से एक विश्लेषण उपयुक्त उपचारात्मक कारवाई की एक पहचान हो जाती है। सामाजिक विज्ञान अनुसंधान यह आर्थिक विकास की प्रक्रिया को आगे बढ़ाने के लिए वर्तमान एवं पूर्वस्थिती ज्ञान का परिक्षण एवं सत्यापन तथा नये ज्ञान का विकास करने की एक विधि, एक प्रक्रिया है।

शब्द कुंजी :- सामाजिक विज्ञान, अनुसंधान, वैज्ञानिक तकनीक, कम्प्यूटर।

परिचय :- आधुनिक युग में ज्ञान से तात्पर्य यह सूचनाएं या अवधारणा है जो वैज्ञानिक विधियों और प्रक्रियाओं द्वारा प्राप्त कि गई है, जो ज्यादा सटिक, सही परीक्षण योग्य और तथ्यों एवं तर्कों पर आधारित होती है। इसलिए वर्तमान युग में अनुसंधान के योगदान का महत्व बहुत ज्यादा है। अनुसंधान द्वारा ही नए सिद्धांतों का जन्म भी होता है और पूर्व में संचित सिद्धांतों का परीक्षण भी होता है। अनुसंधान का अर्थ

बार-बार खोजने से संबंधित है जिसमें किसी घटना के बारे में जानने के लिए उसके विभिन्न पहलुओं को आयामों का अध्ययन करना शामिल है।

सामाजिक विज्ञान अनुसंधान की परिभाषा :- सामाजिक अनुसंधान को स्पष्ट करने के लिए कुछ विद्वानों की परिभाषाओं को जानना जरूरी है जैसे - पी.व्ही. यंग (1966:44) के अनुसार, हम सामाजिक अनुसंधान को एक वैज्ञानिक कार्य के रूप में परिभाषित कर सकते हैं, जिसका उद्देश्य तार्किक एवं क्रमबद्ध पद्धतियों द्वारा नए तथ्यों की खोज या पुराने तथ्यों को और उनके अनुक्रमों, अंतर्संबंधों, कारणों एवं उनको संचालित करने वाले प्राकृतिक नियमों को खोजना है। सी.ए. मेजर, (1961:3) सामाजिक घटनाओं एवं समस्याओं के सम्बन्ध में नए ज्ञान की प्राप्ति हेतु व्यवस्थित अन्वेषण को हम सामाजिक शोध कहते हैं।

सामाजिक अनुसंधान की प्रवृत्ति एवं उद्देश्य :- मानव एक सामाजिक प्राणी है तथा प्रारम्भ से ही वह एक जिज्ञासु प्राणी रहा है क्योंकि उसने प्रकृति को समझने एवं अपनी समस्याओं के समाधान के लिए सदैव सतत प्रयास करता रहता है। वास्तव में, सभ्यता एवं संस्कृति की विकास मानव की इस जिज्ञासा द्वारा प्रेरित अपने पर्यावरण को अनवरत रूप से समझने के प्रयासों का ही परिणाम है। आज प्रकृति को समझने तथा सामाजिक जीवन के बारे में नवीन ज्ञान प्राप्त करने के प्रयासों को ही शोध कहा जाता है।

2.1 सामाजिक शोध की प्रकृति :- शोध एवं सामाजिक शोध की अवधारणा के स्पष्टीकरण से सामाजिक शोध की प्रवृत्ति का भी पता चलता है। सामाजिक अनुसंधान की प्रकृति निम्नलिखित तथ्यों द्वारा स्पष्ट की जा सकती है।

- सामाजिक सम्बन्धों, घटनाओं एवं प्रक्रियाओं की व्याख्या।
- सामाजिक घटनाओं के बारे में नवीन तथ्यों की खोज करना।
- सामाजिक समस्याओं की प्रवृत्ति एवं कारणों का अध्ययन करना।

- नवीन तथ्यों का पुनर्परिक्षण एवं सुधार करना।
- वैज्ञानिक पद्धति का प्रयोग करना।
- सांख्यिकीय विश्लेषण करना।

2.2 वैज्ञानिक पद्धति का अर्थ :- वैज्ञानिक पद्धति वैज्ञानिक अध्ययन की एक व्यवस्थित पद्धति है। इसके बारे में समाजशास्त्र के जनक ऑगस्ट कॉम्ट ने कहा है कि 'वैज्ञानिक पद्धति में धर्म, दर्शन या कल्पना का कोई भी स्थान नहीं है। इसके विपरित निरीक्षण, प्रयोग और समीकरण की एक व्यवस्थित कार्यप्रणाली को वैज्ञानिक पद्धति कहते हैं।'

कार्ल पियर्सन के शब्दों में, 'समस्त विज्ञानों की एकता उसकी पद्धति में है न की विषय सामग्री में।'

वैज्ञानिक पद्धति ज्ञान प्राप्त करने की व्यवस्थित प्रणाली है जिसमें तथ्यों का अवलोकन, समीकरण, सारणीयन, सामान्यीकरण, के साथ सत्यापनशीलता, निश्चयात्मकता, वैधयिकता, सामान्यता, पूर्वानुमान क्षमता निर्माण करने में सक्षम होता है। वैज्ञानिक पद्धति सामाजिक घटनाओं और परिस्थितियों के बारे में भविष्यवाणी करने में सक्षम होता है। इसलिए देश की आर्थिक विकास की गति बढ़ाने के लिए सामाजिक अनुसंधान में वैज्ञानिक पद्धतियों का एवं तकनीकों का उपयोग अत्यंत आवश्यक है।

वैज्ञानिक पद्धति के प्रमुख चरणों का वर्णन इस प्रकार हो सकता है:-

- समस्या का चुनाव।
- अध्ययन के उद्देश्यों का निर्धारण।
- अध्ययन क्षेत्र।
- अध्ययन पद्धतियों एवं यंत्रों का चुनाव।
- अवलोकन एवं तथ्यों का संकलन।
- विश्लेषण एवं व्याख्या।
- सामान्यीकरण।
- ज्ञान का पुनर्परिक्षण।

2.3 सामाजिक शोध की प्रवृत्ति :- शोध एवं सामाजिक शोध की अवधारणा के स्पष्टीकरण से सामाजिक शोध की प्रवृत्ति का भी पता चलता है। सामाजिक अनुसंधान की प्रकृति निम्नलिखित तथ्यों द्वारा स्पष्ट की जाती है :-

- सामाजिक संघर्ष, घटनाओं, तथ्यों एवं प्रक्रियाओं की व्याख्या करना।

- सामाजिक घटनाओं के बारे में नवीन तथ्यों की खोज करना।
- सामाजिक समस्याओं की प्रकृति एवं कारणों का अध्ययन करना।
- प्राचिन तथ्यों का पुनर्परिक्षण एवं सुधार करना।
- वैज्ञानिक पद्धति का प्रयोग करना।
- सांख्यिकी विश्लेषण का प्रयोग करना।

2.4 सामाजिक अनुसंधान का परिक्षण :- किसी प्रघटना के लिए हम सामान्यतया दो तरीके प्रयोग करते हैं। पहला सहजबुद्धि, जो व्यक्तिगत अनुभवों, पूर्वाग्रहों, स्थिर आरोपों तथा सामाजिक प्रतिमानों और सामाजीकरण द्वारा पैदा विश्वासों पर आधारित होता है। यह त्रुटियुक्त और अतार्किक हो सकता है, जैसे यह मानना कि महिलाएं पुरुषों के समान बुद्धिमान और कार्यकुशल नहीं होती हैं या शरीर में हुई बीमारी पूर्वजन्मों के कर्मों का फल है। यह विरोधाभासी, असंगत और त्रुटिपूर्ण निरूपण पर आधारित होती है। दूसरा वैज्ञानिक तरीका या अनुसंधान, जो कि निष्पक्ष, व्यवस्थित अन्वेषण एवं परीक्षण तथा तार्किक निरूपण पर आधारित होती है। इसके द्वारा वास्तविक अवलोकन पुष्टियोग्य तथ्यों का वैज्ञानिक विधियों द्वारा परीक्षण कर संप्रतियों की पुष्टि की जाती है, जो तार्किकता पर आधारित होती है। जैसे पुरुषों और महिलाओं की बुद्धि कुशलता तथा कार्यकुशलता अध्ययन कर बताना कि दोनों में उपरोक्त प्रत्यायों में कोई भेद नहीं है।

आधुनिक युग में ज्ञान से तात्पर्य यह सूचनाएं या अवधारण है जो वैज्ञानिक विधियों और प्रक्रियाओं द्वारा प्राप्त की गई है जो कि ज्यादा सटीक, सही परीक्षण योग्य और तथ्यों एवं तर्कों पर आधारित होती हैं इसलिए वर्तमान युग में अनुसंधान का योगदान का महत्व बहुत ज्यादा है। अनुसंधान द्वारा ही नए सिद्धांतों का जन्म भी होता है और पूर्व में रचित सिद्धांतों का परीक्षण भी होता है। सामाजिक विज्ञान अनुसंधान खोज का विस्तार करने के काम में विश्लेषण और अवधारणा मानव जीवन का एक व्यवस्थित तरीका है। नए तथ्यों की खोज सत्यापित करने और पुराने तथ्यों का परीक्षण करने के लिए सामाजिक विज्ञान अनुसंधान, जैसे भौतिक विज्ञान में अनुसंधान का उद्देश्य है, यह मानव व्यवहार एवं पर्यावरण और सामाजिक संस्थाओं में किए जानेवाले तथ्यों का परीक्षण भौतिकी विज्ञान की तरह नहीं किया जा सकता। इसलिए सामाजिक विज्ञान में किए जाने वाले अनुसंधान में नई वैज्ञानिक तकनीकों का अवलंब किया जाने लगा है। सामाजिक विज्ञान

अनुसंधान के उद्देश्य को एक नए वैज्ञानिक उपकरण द्वारा, अवधारणाओं और सिद्धान्तों, जो विश्वसनीय और वैध मानव व्यवहार और सामाजिक जीवन के अध्ययन की सुविधा का विकास करने के लिए उपयुक्त हो सके। विकासशील देशों में गरीबी, बेरोजगारी, आर्थिक असंतुलन, आर्थिक असमानता, सामाजिक तनाव, कम उत्पादकता, प्रौद्योगिकीय पिछड़ेपन के रूप में असंख्य अस्तित्व में होती है। प्रकृति और आयामों की ऐसी समस्याओं का निदान और विश्लेषण किया जाता है। सामाजिक विज्ञान अनुसंधान इस संबंध में एक महत्वपूर्ण भूमिका निभाता है। समस्याओं में से एक विश्लेषण उपयुक्त उपचारात्मक कारवाई की एक पहचान हो जाती है। सामाजिक विज्ञान अनुसंधान यह आर्थिक विकास की प्रक्रिया को आगे बढ़ाने के लिए वर्तमान एवं पूर्वस्थिती ज्ञान का परिक्षण एवं सत्यापन तथा नये ज्ञान का विकास करने की एक विधि, एक प्रक्रिया है।

सामाजिक विज्ञानों के लिए किए जाने वाले शोध को इसकी प्रकृति एवं अन्वेषण हेतु प्रयुक्त पद्धतियों के आधार पर मुख्यरूप से दो श्रेणियों में विभाजित किया जाता है। गुणात्मक शोध एवं गणनात्मक शोध। गुणात्मक शोध से अभिप्राय उस शोध से है जिसका उद्देश्य किसी सामाजिक घटना के गुणों को उजागर करना होता है। यह एक प्रकार के वर्णनात्मक अध्ययन से होता है जिसमें सामाजिक घटना को चर्चात्मक करने का प्रयास किया जाता है। इस प्रकार के शोध में मात्रा अथवा संख्याओं का प्रयोग नहीं किया जाता है। गणनात्मक मकसद से किए गए शोध को मात्रात्मक शोध भी कहा जाता है। वह ऐसा शोध है जिसमें मात्राओं अथवा संख्याओं का प्रयोग किया जाता है। दोनों प्रकार के शब्दों की अपनी पृथक - पृथक प्रविधियाँ हैं उदा. सहभागी अवलोकन साक्षात्कार, एक देश के व्यक्ति का जीवन इतिहास इ. गुणात्मक शोध की प्रमुख प्रविधियाँ हैं जबकि सामाजिक सर्वेक्षण अवलोकन प्रश्नावली अनुसूची एवं साक्षात्कार आदि गणनात्मक मकसद की प्रमुख विधियाँ मानी जाती हैं।

गुणात्मक शोध में वैधता एवं विश्वसनीयता :-
 गुणात्मक शोध की यह मांग रहती है कि संकलित आंकड़े विश्वसनीय एवं सही हों। विश्वसनीयता का संबंध पुनरावृत्ति से है अर्थात् यदि दो शोधकर्ता एक जैसे निष्कर्ष निकालते हैं अथवा एक शोधकर्ता द्वारा निकाले गए निष्कर्ष दो समय पर सुसंगत होते हैं तो ऐसे अध्ययनों को विश्वासार्हता कहा जाता है। यदि मापन के निदर्शन में त्रुटि पाई जाती है तो उसे अविश्वसनीय माना जाता है। विश्वसनीयता एक गंभीर

समरूप मानी जाती है क्योंकि गुणात्मक प्रकृति के कारण इनकी विश्वसनीयता का प्रश्न अधिक उठाया जाता है। गुणात्मक शोध की विश्वसनीयता को प्रभावित करने वाले कारकों में किसी अध्ययनरत समूह की संरचना का बाह्य एवं आंतरिक कारणों के प्रभाव को निरंतर परिवर्तित होने की संरचना का समय के अंतराल में अत्यधिक परिवर्तित हो जाना अध्ययन संबंधी कसौटी के रूप में अंतर आ जाना इ. प्रमुख हैं। गुणात्मक शोध की विश्वसनीयता को मापने की तीन पद्धतियाँ हैं। परीक्षा, पुनर्परीक्षा पद्धति, विश्वसनीयता को मापने की इस पद्धति में एक ही बात को अध्ययनरत समूह पर दो समय पर लागू किया जाता है यदि दोनों समूह इस पर सभी एकसमान होते हैं उस मान को विश्लेषण मान मान लिया जाता है।

3.1 द्वितीयक स्रोतों की जानकारी :- आजकल कम्प्यूटर एवं इंटरनेट के माध्यम से सारी विश्व दूसरे के काफी करीब आ चुके हैं। पिछले एक साल पहले की हम बात करें तो ऐसी कोई सुविधा नहीं थी। संशोधक को स्वयं ही उसके संशोधन विषय की सारी सामग्री इकट्ठा करने के लिए काफी परेशानी का सामना करना पड़ता था। परंतु आज कि स्थिति में हमें दिखाई देता है कि किसी भी संबंधित विषय का डेटा आजकल तुरंत एक विलक पर उपलब्ध हो जाता है जिससे अनुसंधानकर्ता को तुरंत जानकारी मिल जाती है और उसका अनुसंधान कार्य आगे बढ़ता है।

4. सांख्यिकी में कम्प्यूटर का उपयोग :- आधुनिक उपकरण का इतिहास :- सामाजिक अनुसंधान के डेटा और मॉडेलिंग आवश्यकताओं ने समाजशास्त्रियों को 100 वर्षों से एकसाथ एकजुट किया हुआ है। व 1890 की अमेरिकी जनगणना थी। जिसने जनगणना शोधकर्ता हरमन होलेरिथ को पहली स्वचालित डेटा प्रोसेसिंग मशीनरी बनाने के लिए प्रेरित किया। तब वक्त पंचकार्ड प्रणाली होलेरिथ ने विकसित की थी। जो एक सच्चा कम्प्यूटर नहीं है, परंतु उन्होंने सफलतापूर्वक आधारित कम्प्यूटर आधारित डेटा प्रबंधन की नींव रखी। 1948 में अमेरिकी जनगणना ब्यूरो ने 1950 की जनगणना की विशाल सारणीबद्ध आवश्यकताओं को अनुमान लगाकर पहले निर्माण के लिए अनुबंधित किया जो अनुसंधान क्षेत्र में मील का पत्थर साबित हुआ। 1950 की जनगणना के आंकड़ों की गणना, कंसolidation और विश्लेषण करने की आवश्यकता ने पहले तक गति चुंबकीय भंडारण प्रणाली, पहला सॉफ्टवेयर सॉफ्टवेयर पैकेज और पहला सांख्यिकीय पैकेज

कम्प्यूटर का एक सेट का विकास हुआ।

केवल एक दशक बाद ही 1960 की शुरुआत ही सामाजिक विज्ञान अनुसंधान कम्प्यूटर के लिए समर्पित पुस्तक प्रकाशित हुई। सामाजिक वैज्ञानिक कम्प्यूटर को लागू करने के साथ साथ नए सॉफ्टवेयर डिजाइन और विकसित कर रहे थे। इनमें आजकल कुछ लोकप्रिय सांख्यिकीय पैकेज, जैसे एसपीएसएस, (नी, बेंट और हल 1975), सामाजिक वैज्ञानिकों द्वारा विकसित किए गए।

1980 के दशक से पहले, सभी सांख्यिकीय कार्य बड़े या मध्यम आकार के मेनफ्रेम कम्प्यूटरों पर ही किए जाते थे। परंतु अब इसमें काफी बदलाव आए हैं। माइक्रो कम्प्यूटर पर अधिकांश छोटे या मध्यम आकार के शोध अध्ययनों का सांख्यिकी डेटा विश्लेषण करना संभव हुआ है। सांख्यिकीय कम्प्यूटिंग न केवल समय बचाता है बल्कि यह किसी के डेटा में पैटर्न के अद्वितीय दृश्य प्रस्तुत करता है।

4.1 सांख्यिकी में कम्प्यूटर का उपयोग :- 1980 के दशक के दौरान, विश्वविद्यालयों और कॉलेजों ने माइक्रो कम्प्यूटर प्राप्त करना शुरू किया। इंटरनेट यह इतिहास में सबसे बड़े और शायद सबसे तेजी से बढ़ते शांतिपूर्ण सामाजिक आंदोलनों में से एक है। यह न सिर्फ एक तकनीक या प्रौद्योगिकियों का परिवार है बल्कि एक तेजी से विकसित हो रही सामाजिक सांस्कृतिक घटना है जिसे सायबर स्पेस या सायबर कल्चर कहा जाता है। इसके अलावा वर्ल्ड वाइड वेब का उपयोग तेजी से बढ़ना जारी ही है। ब्रेन त्रिज 1995 ने यह दावा किया है कि वेब समाजशास्त्रियों के लिए संचार का एक महत्वपूर्ण माध्यम है और वर्तमान प्रवृत्तियों के बदलते ढंग से पता चलता है कि यह सामाजिक विज्ञान अनुसंधान का एक आवश्यक अंग बन गया है।

4.2 गुणात्मक कम्प्यूटिंग :- कम्प्यूटिंग उपकरणों का उपयोग करके गुणात्मक शोध विविधता पर अधिक व्यवस्थित ध्यान देता है। जैसे - मामलों के बीच तुलनात्मक विरोधाभासों की अधिक गहन परीक्षण को प्रोत्साहित करता है। इस प्रकार कम्प्यूटिंग बहुत अधिक सामान्य हो गई है। जो शोधकर्ताओं को सामग्री विश्लेषण के गुणात्मक विश्लेषण से जोड़ता है।

कृत्रिम बुद्धि और विशेषज्ञ प्रणालियों की अन्य तकनीकों के साथ संयुक्त तंत्रिका नेटवर्क ने कठोर सामाजिक वैज्ञानिकों को उत्साहित किया है।

कम्प्यूटर सहायता प्राप्त टेलीफोन साक्षात्कार एक कम्प्यूटिंग प्रणाली है जिसमें टेलीफोन साक्षात्कारकर्ताओं के लिए ऑनलाइन प्रश्नावली या प्रवेश स्क्रिन होते हैं। यह समाजशास्त्रीय अनुसंधान में अहम हो गया है।

द्विज्युअलाइजेशन और ग्राफिक्स की सहायता से सामाजिक शोधकर्ता सांख्यिकीय डेटा को सारांशित करने वाले चार्ट, नेटवर्क और जीआइएस डेटाबेस से पुनर्प्राप्त करने के लिए कम्प्यूटर ग्राफिक सिस्टम पर भरोसा करते हैं।

4.3 कम्प्यूटर के अनुसंधान में उपयोग :-

- गणना एवं सूचना संग्रह।
- सूचना तकनीक से क्षेत्र में अब देश विदेश की सूचनाओं को तीव्रगति से प्रेषित किया जा सकता है। इंटरनेट, ई कॉमर्स, ई मेल, फैक्स।
- लेखन और ई मेलिंग के बुनियादी कार्यों से परे, मात्रात्मक और गुणात्मक दोनों तरह के अनुसंधानों में कम्प्यूटर का उपयोग उपयुक्त है।

4.3.1 इंटरनेट का सामाजिक अनुसंधान में उपयोग :- सामाजिक अनुसंधान में एक साधन के रूप में इंटरनेट एक प्रभावी साधन के रूप में उभर चुका है। किसी भी विषय से जुड़ी सामान्य जानकारी और किताबें तक इंटरनेट द्वारा गुगल सर्च करने से मिल जाती है जिससे शोधकर्ता को असाधारण से जटिलता को बहुत ही सुगमता के साथ कर सकते हैं।

आज एक बहुत बड़ी तकनीक आयी - सोशल नेटवर्किंग साइट जो एक उपलब्धि के रूप में उभर कर आयी है। जिसका उपयोग कठिन से कठिन विषयों की जानकारी लोगों तक पहुंचाती है। जिससे किसी निष्कर्ष तक पहुंचा जा सकता है। आज किसी भी कार्य जिस पर कोई भी जानकारी नहीं है उसको बड़े ही कम समय में उपयोगी और महत्वपूर्ण जानकारियों को एकत्रित कर सकते हैं।

सामाजिक शोध में कम्प्यूटर के आने से शोध उपकरण बहुत कम हुए हैं और उसके ऊपर शोध का दायरा ज्यादा गहरा और सत्यता के करीब हुआ है। साथ ही कम्प्यूटर के आने से शोध संबंधी गणनाएं ज्यादा आसानी से एवं ज्यादा विश्वसनीय होने लगी हैं। इसके साथ ही शोध के दौरान प्रश्नावली अनुसूचि ज्यादा से ज्यादा लोगों तक पहुंचाने में कम्प्यूटर की महत्वपूर्ण भूमिका है।

ISSN 2394- 5303

printing[®] Area

Issue- 93, Vol.03, September 2022

Peer Reviewed International Refereed Research Journal

Editor
Dr.Bapu G.Gholap

- 39) महाकवि भारत कृत प्रतिमानाटकम् का शास्त्रीय पक्ष
Dr. Sarita Khati, Dewal Chamoli, Uttarakhand ||151
- 40) स्वातंत्र्याच्या अमृत महोत्सवी वर्षात स्वीकारलेले नवीन शैक्षणिक धोरण २०२० ...
प्रा. डॉ. रजनी सोनटक्के, नागपूर ||154
- 41) A Geographical Analysis of Tourist Centers in Jalna District
Dr. Sonawane Shriram Vikram, Majalgaon ||158
- 42) AN EFFECT OF MODERNITY ON SELF CONCEPT OF SECONDARY TEACHER
SHARMISHTHABEN MAKANBHAI VASAIYA & Dr.AMITABEN B.PATEL ||161
- 43) A COMPARISON OF JOB STRESS AND ADJUSTMENT OF SCHOOL TEACHERS ...
Dr. Saroj Malik, Delhi ||164
- 44) माध्यमिक विद्यालयातील विद्यार्थ्यांचे अंतर्मुखी व बहिर्मुखी व्यक्तिमत्त्व व वर्तन यातील सहसंबंधाचा अभ्यास
सुर्यवंशी नंदु गोरख, जळगांव ||170
- 45) जिल्हा परिषदेच्या शाळेतील आपत्ती व्यवस्थापन विषयक सुविधांचा अभ्यास व उपाय
विजय मांगु ठाकरे, जळगांव ||174
- 46) वैदेही चरित महाकाव्ये गुणविमर्शः
राहुल कुमार झा, नई दिल्ली ||177
- 47) धर्म संकल्पना व स्वरूप
प्रा. डॉ. नाथराव ज्ञानोबा गरजाळे, जि. बीड ||179
- 48) फर्ग्युसन महाविद्यालय एक ऐतिहासिक आढावा
प्रा. संतोष म. घुगे, पुणे ||183
- 49) श्री अरविन्द का समग्र योग
प्रफुल्ल चन्द, गोरखपुर ||189

स्वतंत्र भवतु विधेया भूमिस्वतंत्रता ।

इति भूमिचिन्तनेः स्तुत्यमानः प्रसन्नः ।

शिवितल्लमतीर्णो मानवेन्दो विमानात् । (प्रति० ७/श्लो०
१ / पृष्ठ २००)

महाकवि भार्य ने नाटक को रोचक बनाने के लिए यथावसार एवं यथास्थान गीतों का भी समावेश किया है ये गीतात्मक छंद स्थिति एवं पात्र के विचार से लिखे गये हैं। अतः ये सर्वथा स्वाभाविक हैं। यह नाटक तत्कालीन साहित्यिक सृष्टि का एक सच्चा स्वप्न है मानवता का मानचित्र है तथा भारतीय संस्कृति को दर्पण है।

संदर्भ ग्रंथ सूची

१. विश्वनाथ पण्डित, साहित्यदर्पण परिच्छेद ६/३।।

२. भासकृत प्रतिमानाटकम् १/श्लोक संख्या १४/पृष्ठ संख्या ४०।

३. भासकृत प्रतिमानाटकम् २/श्लोक संख्या ३/पृष्ठ संख्या ६१।

४. भासकृत प्रतिमानाटकम् ३/श्लोक संख्या ६/पृष्ठ संख्या ९०।

५. भासकृत प्रतिमानाटकम् ४/श्लोक संख्या २६/पृष्ठ संख्या १४६।

६. भासकृत प्रतिमानाटकम् ६/श्लोक संख्या १४/पृष्ठ संख्या १११।

७. भासकृत प्रतिमानाटकम् ६/श्लोक संख्या १६/पृष्ठ संख्या ११५।

८. भासकृत प्रतिमानाटकम् ७/श्लोक संख्या १५/पृष्ठ संख्या ११५।

९. भासकृत प्रतिमानाटकम् १/श्लोक संख्या २/पृष्ठ संख्या ७।

१०. भासकृत प्रतिमानाटकम् २/श्लोक संख्या २१/पृष्ठ संख्या १२।

११. भासकृत प्रतिमानाटकम् २/श्लोक संख्या २१/पृष्ठ संख्या ६।

१२. भासकृत प्रतिमानाटकम् ६/श्लोक संख्या ८/पृष्ठ संख्या १८२।

१३. भासकृत प्रतिमानाटकम् ६/श्लोक संख्या १३/पृष्ठ संख्या १११।

१४. भासकृत प्रतिमानाटकम् ५/गद्य भाग खण्ड कथन/पृष्ठ संख्या १६२।

१५. भासकृत प्रतिमानाटकम् ७/श्लोक संख्या १/पृष्ठ संख्या २००।

स्वातंत्र्याच्या अमृत महोत्सवी वर्षात
स्वीकारलेले नवीन शैक्षणिक धोरण २०२०
आणि उच्च शिक्षणातील नवप्रवाह

प्रा. डॉ. रजनी सोनटक्के

सहयोगी प्राध्यापक, अर्थशास्त्र,

डॉ. म. वा. पी. डब्ल्यू. एस. कला, वाणिज्य व विज्ञान
महाविद्यालय, नागपूर

‘राष्ट्राची प्रगती ही त्या राष्ट्राच्या शैक्षणिक
बाबीवर अवलंबून असते.’

‘शिक्षण म्हणजे माणसांमध्ये असलेल्या पूर्णत्वाचे
प्रकटीकरण होय.’ स्वामी विवेकानंद ‘नव्या शैक्षणिक
धोरणाने २०२० विद्यार्थ्यांच्या व्यवसायीक कौशल्याचा
विकास होऊन तो नोकरी मागणारा नाही तर इतरांना
नोकरी देणारा होईल. भविष्याचा वेध घेण्याच्या त्याच्या
दृष्टिचा विकास होईल. भारत जगाचा नेता व्हावा असे
धोरण स्वीकारण्याचा दृष्टिकोन आहे. याची
अंमलबजावणी जर ठरल्याप्रमाणे झाली तर आपण
निश्चितच जागतिक दर्जा गाठू याची मला खात्री आहे.
' पंतप्रधान नरेंद्र मोदी. नवीन शैक्षणिक धोरण २०२०
भारतीय जनतेसमोर प्रस्तुत करतांना भारताचे पंतप्रधान
नरेंद्र मोदी यांनी काढलेले हे उद्गार आहेत.

पूर्वी आपल्याकडे “गुरूकुल” पद्धती
अस्तित्वात होती. त्यानंतर १८३५ मध्ये मॅकेलेने इंग्रजी
शिक्षण पद्धती सुरू केली. ती आजतागायत काही
प्रमाणत सुरूच आहे. त्या काळात लोकहितवादिनी
“शतपत्र” या मूखपत्रातून इंग्रजी शिक्षण भारतीयांसाठी
आवश्यक आहे हे सांगतांना मातृभाषेतून प्राथमिक
शिक्षण दिले पाहिजे हेही सांगितले. पुढे विष्णुशास्त्री
चिपळूणकर, गोपाळ गणेश आगरकर, महर्षि धोंडो केशव
कर्वे, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनीही याच गोष्टिचा
पुनरुच्चार केला कारण त्यावेळची व त्या काळाची ती

स्तव भवतु विधेया भूमिरकातपत्रा ।
इति मुनिभिरनेकैः स्तुयमानः प्रसन्नैः
क्षितितल्यमतीर्णो मानवेन्द्रो विमानात् । (प्रति० ७/श्लो०
१ / पृ० २००)

महाकवि भास ने नाटक को रोचक बनाने के लिए यथावसार एवं यथास्थान गीतों का भी समावेश किया है ये गीतात्मक छंद स्थिति एवं पात्र के विचार से लिखे गये हैं। अतः ये सर्वथा स्वाभाविक हैं। यह नाटक तत्कालीन साहित्यिक सशक्ति का एक सच्चा स्वप्न है मानवता का मानचित्र है तथा भारतीय संस्कृति को दर्पण है।

संदर्भ ग्रंथ सूची

१. विश्वनाथ पण्डित, साहित्यदर्पण परिच्छेद ६/३।।

२. भासकृत प्रतिमानाटकम् १/श्लोक संख्या १४/पृष्ठ संख्या ४०।

३. भासकृत प्रतिमानाटकम् २/श्लोक संख्या ३/पृष्ठ संख्या ६१।

४. भासकृत प्रतिमानाटकम् ३/श्लोक संख्या ६/पृष्ठ संख्या ९०।

५. भासकृत प्रतिमानाटकम् ४/श्लोक संख्या २६/पृष्ठ संख्या १४६।

६. भासकृत प्रतिमानाटकम् ६/श्लोक संख्या १४/पृष्ठ संख्या १११।

७. भासकृत प्रतिमानाटकम् ६/श्लोक संख्या १६/पृष्ठ संख्या ११५।

८. भासकृत प्रतिमानाटकम् ७/श्लोक संख्या १५/पृष्ठ संख्या २१५।

९. भासकृत प्रतिमानाटकम् १/श्लोक संख्या २/पृष्ठ संख्या ७।

१०. भासकृत प्रतिमानाटकम् २/श्लोक संख्या २१/पृष्ठ संख्या १२।

११. भासकृत प्रतिमानाटकम् २/श्लोक संख्या २१/पृष्ठ संख्या ६।

१२. भासकृत प्रतिमानाटकम् ६/श्लोक संख्या ८/पृष्ठ संख्या १८२।

१३. भासकृत प्रतिमानाटकम् ६/श्लोक संख्या १३/पृष्ठ संख्या १११।

१४. भासकृत प्रतिमानाटकम् ५/गद्य भाग रावण कथन/पृष्ठ संख्या १६२।

१५. भासकृत प्रतिमानाटकम् ७/श्लोक संख्या १/पृष्ठ संख्या २००।

स्वातंत्र्याच्या अमृत महोत्सवी वर्षात
स्वीकारलेले नवीन शैक्षणिक धोरण २०२०
आणि उच्च शिक्षणातील नवप्रवाह

प्रा. डॉ. रजनी सोनटक्के

सहयोगी प्राध्यापक, अर्थशास्त्र,

डॉ. म वा पी डब्ल्यु एस कला, वाणिज्य व विज्ञान
महाविद्यालय, नागपूर

‘राष्ट्राची प्रगती ही त्या राष्ट्राच्या शैक्षणिक
वाक्येवर अवलंबून असते.’

‘शिक्षण म्हणजे माणसांमध्ये असलेल्या पूर्णत्वाचे
प्रकटीकरण होय.’ स्वामी विवेकानंद ‘नव्या शैक्षणिक
धोरणाने २०२० विद्यार्थ्यांच्या व्यावसायिक कौशल्याचा
विकास होऊन तो नोकरी मागणारा नाही तर इतरांना
नोकरी देणारा होईल. भविष्याचा वेध घेण्याच्या त्याच्या
दृष्टिचा विकास होईल. भारत जगाचा नेता व्हावा असे
धोरण स्वीकारण्याचा दृष्टिकोन आहे. याची
अंमलबजावणी जर ठरल्याप्रमाणे झाली तर आपण
निश्चितच जागतिक दर्जा गाठू याची मला खात्री आहे.
' पंतप्रधान नरेंद्र मोदी. नविन शैक्षणिक धोरण २०२०
भारतीय जनतेसमोर प्रस्तुत करतांना भारताचे पंतप्रधान
नरेंद्र मोदी यांनी काढलेले हे उद्गार आहेत.

पूर्वी आपल्याकडे “गुरुकुल” पद्धती
अस्तित्वात होती. त्यानंतर १८३५ मध्ये मॅकेलेने इंग्रजी
शिक्षण पद्धती सुरू केली. ती आजतागायत काही
प्रमाणत सुरूच आहे. त्या काळात लोकहितवादिनी
“शतपत्र” या मूखपत्रातून इंग्रजी शिक्षण भारतीयांसाठी
आवश्यक आहे हे सांगतांना मातृभाषेतून प्राथमिक
शिक्षण दिले पाहिजे हेही सांगितले. पुढे विष्णुशास्त्री
चिपळूणकर, गोपाळ गणेश आगरकर, महर्षि धोंडो केशव
कर्वे, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनीही याच गोष्टिचा
पुनरुच्चार केला कारण त्यावेळची व त्या काळाची ती

एक होती नवीन शैक्षणिक धोरणाची आवश्यकता क्षेत्रात क्रांती घडवून आणता येईल आणि अर्थव्यवस्थेला आवश्यक असलेल्या गरजा पूर्ण करून नवीन आर्थिक महासत्ता म्हणून जागतिक कमवारीत स्थान मिळविता येईल जेणेकरून भारत देश हा अशा ज्ञानाच्या क्षेत्रात सुपर पावर होईल आणि नवप्रवर्तनात आणि संशोधन क्षेत्रात गुणवत्ता निर्माण करेल. जागतिकीकरणाच्या लाटेत जग हे एक खेडे होत असतांना संपूर्ण समाजाच्या उन्नती व उत्थानासाठी घटनातज्ञ, घटनेचे शिल्पकार डॉ. वावासाहेब आवेडकरांचे विचार घेउन नवीन शैक्षणिक धोरण २०२० तयार करण्यात आले आहे. भारताची पुढची पिढी भारताला आत्मनिर्भर करण्यासाठी तसेच नवनिर्माण करण्यासाठी सज्ज होण्याच्या दिशेने टाकलेलं हे एक महत्वाच पाऊल ठरू शकेल.

नवीन शैक्षणिक धोरणाचे उद्दिष्ट : ज्ञानावर व सर्वप्रकारच्या समानतेवर आधारित समाज निर्माण करणे हे आहे.

भारतात नवीन शैक्षणिक धोरण २०२० स्वीकारण्यात आले आहे आणि हे नवीन शैक्षणिक धोरण २०२० मागील ३४ वर्षांपूर्वी लागू करण्यात आलेल्या व आजतागायत चालत आलेल्या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाला मागे टाकून तयार करण्यात आले आहे. म्हजेच जागतिकीकरणच्या या नवीन वैश्विक वातावरणात अख्ख जग खेडेगाव होत असतांना आतापर्यंत देण्यात येणाऱ्या पारंपारिक शिक्षण पद्धतीला फाटा देणारे नवीन धोरण तयार करण्यात आलं आहे. देशातील शालेय शिक्षणात आणि उच्च शिक्षणात रुजलेल्या पूर्वच्या पद्धतीमध्ये बदल करून किंवा सुधारणा करून ३४ वर्षांपूर्वीची जूनी राष्ट्रीय शिक्षण धोरण १९८६ बदलून त्या ऐवजी नवीन शैक्षणिक धोरण २०२० चा २९ जुलै २०२० मध्ये स्वीकार करण्यात आला. तसेच मानव संसाधन आणि विकास मंत्रालयाचे नाव बदलून आता शिक्षण मंत्रालय असे नामकरण करण्यात आले आहे. २१ व्या शतकातील घडून येणारे बदल, लोकांच्या गरजा, लोकांच्या मागण्या ह्या सर्वांचा विचार करून जुन्या शैक्षणिक धोरणात बदल करणे आवश्यक होते.

शैक्षणिक धोरणाचा इतिहास:

भारताच्या शैक्षणिक धोरणाचा इतिहास पाहिल्यास असे लक्षात येते की, भारत देशात सर्वप्रथम पंतप्रधान श्रीमती इंदिरा गांधी यांच्या काळात १९६८ साली पंतप्रधान श्री राजीव गांधी यांच्या कार्यकाळात दुसरे धोरण एन इ पी १९८६ जाहिर करण्यात आले होते. त्यानंतर १९९२ मध्ये आचार्य राममूर्ती यांच्या अध्यक्षतेखाली राष्ट्रीय शिक्षण धोरण कृती आराखडा समिती स्थापन करण्यात आली आणि या समितीने दुसऱ्या शैक्षणिक धोरणाचा आढावा घेउन काही शिफारशी देखिल केल्या होत्या. त्यानंतर इ.स. २००२ मध्ये श्री अटल बिहारी वाजपेयी यांच्या कार्यकाळात ८६ वी घटना दुरुस्ती करण्यात आली आणि २००९ मध्ये शिक्षणाचा हक्क देणारा कायदा राइट टू एज्युकेशन मंजूर करण्यात आला. या कायद्याची प्रत्याक्षात अंमलबजावणी मात्र २०१३ पासून करण्यात आली. नवीन शैक्षणिक धोरण २०२० ची वैशिष्ट्ये : नवीन शैक्षणिक धोरण २०२० अंतर्गत शालेय व उच्च शिक्षणाच्या रचनेत अमुलाग्र बदल करण्यात आले आहेत. शिक्षण अभ्यासक्रमांना वेगवेगळ्या शाखांच्या चौकटीतून बाहेर काढून आंतरशाखीय आणि समन्वयी करण्यात आले आहे. म्हणजेच याचा सरळ अर्थ असा होतो की विद्यार्थ्याला एकाचवेळी अभियांत्रिकी विषयासोबत संगीता सारखा विषय घेउन सुद्धा त्याचे उच्च शिक्षण पूर्ण करता येईल. नवीन शैक्षणिक

www.vidyawarta.com

All things in one Educational Website

- College & University's News
- Academic Updates
- API Guide Lines
- International Research Journals
- ISBN Books
- Call for Papers
- Conference & Seminar Alerts
- Free Book, PDF Articles
- Motivational Quotes
- Maharashtra Culture
- Ph.D & M.Phil.
- Set Mat Exams Date

Edit By

Dr. Chalap Bapu Ganpat

Part Vajrath, Dist. Beed 431 515

(Maharashtra, India)

Cell : +91 75 58 05 76 95

Publisher & Owner

Archana Rajendra Chodke

Harshwardhan Publication Pvt Ltd.

45 Post Landagawan, Vy. Dist. Beed 431 126

(Maharashtra) Mob. 9803203292

E-mail: vidyawarta@gmail.com

www.vidyawarta.com

₹ 400/-

ISSN 2394-5303

गरज होती. नवीन शैक्षणिक धोरणाची आवश्यकता १९८५ च्या श्री राजीव गांधी यांच्या राष्ट्रीय नवीन शैक्षणिक धोरणावर व्यापक बदल करण्यात आले नव्हते. पुढे जागतिकीकरण, शीतयुद्धाचा शेवट, मोबाइल, इंटरनेट, सोशल मिडिया सर्वच क्षेत्रात झपाट्याने बदल होत गेला. परंतु हा बदल पाहिजे तसा शिक्षण क्षेत्रात दिसून येत नव्हता. तो बदल घडून यावा म्हणून नवीन शिक्षण धोरणाची गरज निर्माण झाली. या दृष्टीने इस्त्रो वे माजी अध्यक्ष व पदम्विभूषण पुरस्कृत डॉ. के. कस्तुरीरंगन यांच्या अध्यक्षतेखाली एक समिती नेमण्यात आली. ११ जून २०१७ पासून या समितीचे काम सुरू होते आणि शेवटी १९ जुलै २०२० रोजी भारत सरकारच्या केंद्रीय मंडळांनी या समितीने मांडलेल्या नवीन शैक्षणिक धोरणाला मंजूरी दिली.

नवीन शैक्षणिक धोरणाचे उद्दिष्ट : ज्ञानावर व सर्वप्रकारच्या समानतेवर आधारित समाज निर्माण करणे हे आहे.

भारतात नवीन शैक्षणिक धोरण २०२० स्वीकारण्यात आले आहे आणि हे नवीन शैक्षणिक धोरण २०२० मागील ३४ वर्षांपूर्वी लागू करण्यात आलेल्या व आजतागायत चालत आलेल्या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाला मागे टाकून तयार करण्यात आले आहे. म्हजेच जागतिकीकरणच्या या नवीन वैश्विक वातावरणात अख्ख जग खेडेगाव होत असतांना आतापर्यंत देण्यात येणाऱ्या पारंपारिक शिक्षण पद्धतीला फाटा देणं नवीन धोरण तयार करण्यात आलं आहे. देशातील शालेय शिक्षणात आणि उच्च शिक्षणात रुजलेल्या पूर्वच्या पद्धतीमध्ये बदल करून किंवा सुधारणा करून ३४ वर्षांपूर्वीची जूनी राष्ट्रीय शिक्षण धोरण १९८६ बदलून त्या ऐवजी नवीन शैक्षणिक धोरण २०२० चा २९ जुलै २०२० मध्ये स्वीकार करण्यात आला. तसेच मानव संसाधन आणि विकास मंत्रालयाचे नाव बदलून आता शिक्षण मंत्रालय असे नामकरण करण्यात आले आहे. २१ व्या शतकातील घडून येणारे बदल, लोकांच्या गरजा, लोकांच्या मागण्या ह्या सर्वांचा विचार करून जुन्या शैक्षणिक धोरणात बदल करणे आवश्यक होते.

या नवीन शैक्षणिक धोरणामुळे भारताला ज्ञानाच्या

क्षेत्रात क्रांती घडवून आणता येईल आणि अर्थव्यवस्थेला आवश्यक असलेल्या गरजा पूर्ण करून नवीन आर्थिक महासत्ता म्हणून जागतिक कमवारीत स्थान मिळविता येईल जेणेकरून भारत देश हा अशा ज्ञानाच्या क्षेत्रात सुपर पावर होईल आणि नवप्रवर्तनात आणि संशोधन क्षेत्रात गुणवत्ता निर्माण करेल. जागतिकीकरणाच्या लाटेत जग हे एक खेडे होत असतांना संपूर्ण समाजाच्या उन्नती व उत्थानासाठी घटनातज्ञ, घटनेचे शिल्पकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचार घेऊन नवीन शैक्षणिक धोरण २०२० तयार करण्यात आले आहे. भारताची पुढची पिढी भारताला आत्मनिर्भर करण्यासाठी तसेच नवनिर्माण करण्यासाठी सज्ज होण्याच्या दिशेने टाकलेलं हे एक महत्वाच पाऊल ठरू शकेल.

शैक्षणिक धोरणाचा इतिहास:

भारताच्या शैक्षणिक धोरणाचा इतिहास पाहिल्यास असे लक्षात येते की, भारत देशात सर्वप्रथम पंतप्रधान श्रीमती इंदिरा गांधी यांच्या काळात १९६८ साली पंतप्रधान श्री राजीव गांधी यांच्या कार्यकाळात दुसरे धोरण एन इ पी १९८६ जाहिर करण्यात आले होते. त्यानंतर १९९२ मध्ये आचार्य राममूर्ती यांच्या अध्यक्षतेखाली राष्ट्रीय शिक्षण धोरण कृती आग्रखंडा समिती स्थापन करण्यात आली आणि या समितीने दुसऱ्या शैक्षणिक धोरणाचा आढावा घेऊन काही शिफारशी देखिल केल्या होत्या. त्यानंतर इ.स. २००२ मध्ये श्री अटल बिहारी वाजपेयी यांच्या कार्यकाळात ८६ वी घटना दुरूस्ती करण्यात आली आणि २००९ मध्ये शिक्षणाचा हक्क देणारा कायदा राइट टू एज्युकेशन मंजूर करण्यात आला. या कायद्याची प्रत्याक्षात अंमलबजावणी मात्र २०१३ पासून करण्यात आली.

नवीन शैक्षणिक धोरण २०२० ची वैशिष्ट्ये : नवीन शैक्षणिक धोरण २०२० अंतर्गत शालेय व उच्च शिक्षणाच्या रचनेत अमुलाग्र बदल करण्यात आले आहेत. शिक्षण अभ्यासक्रमांना वेगवेगळ्या शाखांच्या चौकटीतून बाहेर काढून आंतरशाखीय आणि समन्वयी करण्यात आले आहे. म्हणजेच याचा सरळ अर्थ असा होतो की, विद्यार्थ्याला एकाचवेळी अभियांत्रिकी विषयासोबत संगीता सारखा विषय घेऊन सुद्धा त्याचे उच्च शिक्षण पूर्ण करता येईल. नवीन शैक्षणिक

धोरणानुसार शालेय विद्यार्थ्यांमध्ये वैज्ञानिक दृष्टिकोन विकसित करण्याची पूर्ण संधी देण्यात येणार असून २१ व्या शतकात जिथे जग हे एक खेडे होत चालले आहे तिथे आवश्यक असणारी कौशल्य निर्माण व प्रदान करण्याला महत्त्व देण्यात येईल.

स्वातंत्र्य प्राप्ती नंतरच्या कालावधी जेव्हा भारताच्या स्वातंत्र्याच्या अमृत महोत्सवाचा उत्सव साजरा करीत आहे त्याच कालावधीत देशात किमान शिक्षणाचा टक्का जरी वाढत असतांना दिसत असला तरी शिक्षणच्या गुणवत्तेबाबत अजूनही काही प्रश्नचिन्ह निर्माण झालेले आहेत आणि ते प्रश्न अनुत्तरीत देखिल आहेत. युनेस्कोच्या आकडेवारीनुसार १४ ते २४ वयोगटाचा शिक्षणाचा दर ९१.६ टक्के, १५ ते १८ वयोगटातील शिक्षणाचा दर ७४.३७ टक्के तर ६५ वर्षावरिल लोकांचा शिक्षणाचा दर ४५.३८ टक्के आहे. भारतात आजवर सुमारे ४०,००० कॉलेजेस / महाविद्यालये आहेत आणि ८०० पेक्षा जास्त विद्यापिठे आहेत परंतु विद्यार्थी नाव नोंदणी मध्ये प्राथमिक आणि माध्यमिक शिक्षणच्या तुलनेत उच्च शिक्षणाचे प्रमाण २०१८ मध्ये २६.३ टक्के असून शाळा सोडून जाणाऱ्यांचे प्रमाण म्हणजेच शिक्षण अर्धवट सोडून जाणाऱ्यांचे प्रमाण २०१८ ते २०२० पर्यंत उच्च प्राथमीक स्तरावर १७ टक्के वय ६ ते ८ आणि प्राथमीक स्तरावर १.८ टक्के आणि १.५ टक्के आहे. देशभरात माध्यमीक शिक्षण घेण्याकरिता नाव नोंदविणाऱ्यांचे प्रमाण ३.८ कोटी इतके होते आणि ही अतिशय चिंतेची बाब आहे. नवीन शैक्षणिक धोरणात हे विद्यार्थी नाव नोंदणीचे प्रमाण २०३५ पर्यंत किमान ५० टक्के पर्यंत वाढविण्याचे उद्दिष्ट ठेवण्यात आले आहे.

- २०३५ पर्यंत उच्च शिक्षणातील सकल नोंदणी अनुपात जीईआर हा ५० टक्क्यांपर्यंत नेण्याचा मानस आहे. ३.५ कोटी जागा उच्च शिक्षणकरिता जोडण्यात येतील.
- पदवी स्तरावरिल शिक्षण हे तीन ते चार वर्षात पूर्ण केले जाऊ शकेल. पदवी शिक्षण घेत असतांना काही अडचणीमुळे विद्यार्थ्याला शिक्षणत बाधा निर्माण झाली आणि शिक्षण घेता आलं नाही तरी काही वर्षांनंतर आपले पदवी शिक्षण पूर्ण करू शकेल आणि मध्यंतरीच्या काळातल्या शिक्षणाचे प्रमाणपत्र त्याला

दिले जाईल.

- गुणांची एक शैक्षणिक अॅकॅडमीक बँक तयार करण्यात येईल आणि त्याच्या गुणांकाचे स्थानांतरण करता येईल.
 - उच्च शिक्षणच्या अभ्यासक्रमात विषय निवडीमध्ये लवचिकता असेल.
 - अनेकदा प्रमाणपत्रासहीत प्रवेश आणि गमन करता येईल.
 - वैद्यकीय आणि कायदा शिक्षण सोडून उच्च शिक्षणाकरिता भारतीय उच्च शिक्षण आयोगाची स्थापना करण्यात येईल. हायर एज्युकेशन कमिशन ऑफ इंडिया हे एकछत्री आयोग असेल.
- भारतीय उच्च शिक्षण आयोगाचे चार स्वतंत्र स्तंभ राहतील.**

- १ नियामक चौकटीची देखभाल करण्यासाठी राष्ट्रीय उच्च शिक्षण नियामक परिषद (एनएचएआरसी).
- २ सर्वसाधारण शैक्षणिक परिषद मानक सेटिंग्स देखरेखीसाठी.
- ३ वित्त पुरवठा करण्यासाठी उच्च शिक्षण अनुदान परिषद.
- ४ अधिकृत मान्यता मिळवण्यासाठी नॅशनल क्रेडिट कौन्सिल (एनएसी).

पंधरा वर्षात महाविद्यालयांची संलग्नता प्रणाली पूसून टाकली जाईल आणि महाविद्यालयांना श्रेणीबद्ध स्वयत्तता देण्याची यंत्रणा राबविली जाईल. भविष्यात प्रत्येक महाविद्यालयाचा स्वायत्त पदवी देणारा महाविद्यालय किंवा विद्यापीठाचा घटक म्हणून विकास होईल.

नवीन शैक्षणिक धोरणातील काही महत्वाच्या बाबीकृकृ

- १ महिलांच्या शिक्षणासाठी विशेष प्रयत्न करणे.
- २ पूर्व प्राथमिक शिक्षणाकडे विशेष लक्ष देणे.
- ३ व्यावसायीक शिक्षणाची गरज व कौशल्यपूर्ण विकासावर भर देणे.
- ४ गरिब व श्रमंत यांच्या शिक्षणातील विषमता विचारात घेऊन सरकारी व खाजगी शाळांमध्ये शिक्षणात समानता आणणे.
- ५ राष्ट्रीय शिक्षण आयोगाची स्थापना करणे.
- ६ खाजगी शाळांना अनियंत्रित फी वाढविण्यापासून

शेखणे.
७ शिक्षणाचे ५-३-३-४ हे नवे सुत्र स्वीकारणे.
८ शिक्षणावर जीडीपीच्या ६ टक्के खर्च करणे.
९ मातृभाषेतून किंवा क्षेत्रीय भाषेतून प्राथमिक शिक्षण
१० सोबतच इंग्रजी भाषा देखिल शिकता येईल.
११ अँकडेमी क्रेडिट बँक ची सोय असल्यामुळे विद्यार्थ्यांवर
अडचणीत सुद्धा शिक्षण घेत राहण्याची सक्ती राहणार
नाही.
१२ सीबीसीएस चॉइस बेस्ड क्रेडिट सिस्टम शाळेसाबतच
उच्च शिक्षणमध्ये सुद्धा वापरता येईल. बहुशाखीय
शिक्षणाची सोय राहील त्यामुळे अनेक विषयांमधून
क्रेडिट गोळा करता येतील.
नवीन शैक्षणिक धोरणासमोरिल आव्हाने-

१ भारताच्या शैक्षणिक क्षेत्रातील विविधता आणि
आकार या धोरणाची अंमलबजावणी एक अवघड
काम आहे. उदाहरणार्थ शालेय शिक्षण व्यवस्थेचा विचार
केल्यास पंधरा लाखापेक्षा जास्त शाळा, २.५ कोटी
विद्यार्थी आणि ८९ लक्ष शिक्षकांसह भारतातील शिक्षण
व्यवस्था ही जगातील दुसऱ्या क्रमांकाची शिक्षण व्यवस्था
आहे, उच्च शिक्षण व्यवस्थेचा आकारही काही लहान
नाही. एआयएसए ची २०१९ च्या अहवालानुसार
भारताच्या उच्च शिक्षण क्षेत्रात जवळपास १०००
विद्यापीठ, ३९९३१ महाविद्यालये, आणि १०७२५
स्वायत्त संस्थांमध्ये मिळून ३.७४ कोटी विद्यार्थी शिक्षण
घेत आहेत. राज्य, जिल्हा तसेच तालुका स्तरावरिल
सर्व भागधारकांना एकत्र आणून या नवीन शैक्षणिक
धोरणाची अंमलबजावणी करणे एक अत्यंत कठीण
बाब असणार आहे. विविध स्तरांवरील राज्य, जिल्हा,
तालुका भागधारकांमध्ये सामायिक जबाबदारी व
मालकीची भावना निर्माण करणे हे शिक्षण मंत्रालयासमोर
मोठे आव्हान असेल कारण आपल्या देशातील
विविध राज्यांमध्ये कमालीची विविधता दिसून येतेय.

२ दुसरे आव्हान म्हणजे नवीन शैक्षणिक
धोरणाची अंमलबजावणी ही देशांच्या, राज्यांच्या आणि
सरकारांच्या क्षमतेवर अवलंबून आहे. भारताच्या शिक्षण
व्यवस्थेत निधीची कमतरता तर आहेच सोबतच संपूर्ण
व्यवस्था ही नोकरशाही वर आधारलेली आहे आणि
नवीन कल्पना व वाढीच्या क्षमतेस शिक्षण व्यवस्थेत

प्रतिकूल वातावरण आहे असे के. कस्तुरिंगन यांनी
आपल्या नवीन शैक्षणिक धोरण अहवालात नमूद केले
आहे.

२ तिसरे आव्हान म्हणजे हे धोरण राबविणे
मुख्यत्वे केंद्र आणि राज्य यांच्यातील सहकार्याच्या
भावनेवर अवलंबून राहणार आहे. म्हणजेच उपक्रमांची
अंमलबजावणी विवेकीत असली पाहिजे. केंद्राकडून
संघराज्याची समीकरणे कशाप्रकारे हाताळण्यात येतात
यावर नव्या शैक्षणिक धोरणाचे भवितव्य अवलंबून
आहे.

४ चौथे म्हणजे नवीन शैक्षणिक धोरणाच्या
दृष्टिने खाजगी क्षेत्राची भूमिका सुद्धा महत्वाची असणार
आहे. भारतात आजच्या घडीला जवळपास ७० टक्के
विद्यार्थी उच्च शिक्षण देणाऱ्या संस्था खाजगी आहेत
तसेच एकूण संख्येच्या जवळपास ६० ते ७० टक्के
विद्यार्थी खाजगी संस्थांमध्ये शिक्षण घेत आहेत. खाजगी
क्षेत्र आर्थिक संसाधने व नाविन्यपूर्ण कल्पना प्रदान
करित असल्याने त्यांचेकडे दुर्लक्ष करून चालणार
नाही. ह्या धोरणाचा अवलंब करण्यासाठी खाजगी
क्षेत्राचे योगदान मिळविणे व त्यातील एक महत्वाचा
भागीदार म्हणून खाजगी क्षेत्राच्या योगदानाला मान्यता
देणे महत्वाचे आहे.

५ सर्वात महत्वाचे आव्हान म्हणजे नवीन
शैक्षणिक धोरणाच्या अंमलबजावणीसाठी येत्या दशकात
पुरेल अशा संसाधनांची गरज असेल त्यासाठी
शिक्षणासाठी सार्वजनीक खर्चात वाढ करून ती ६
टक्क्यापर्यंत वाढवावी लागेल. भूतकाळातील आश्वासने
आणि त्यांची प्रत्यक्ष पूर्णता या दृष्टिने विचार केल्यास
हे एक नवीनच मोठे आव्हान राहणार आहे. मागील
चार दशकातील शिक्षणावरील खर्चाचा विचार केल्यास
शिक्षणावरिल सार्वजनीक खर्च ३ टक्क्याच्या वर गेलेला
नाही. २०२०-२१ मध्ये शिक्षणावरिल खर्च २९.३११
कोटी रूपयावरून २०२१-२२ मध्ये ९३.३२४ कोटी
इतका कमी झाला. कोविड आणि त्यामुळे उद्भवलेल्या
आर्थिक संकटामुळे सरकारने आरोग्य क्षेत्रात केलेल्या
जास्त खर्चामुळे शिक्षण क्षेत्रातील कपात समर्थनिय
असली तरी येणाऱ्या काळात नवीन शैक्षणिक धोरण
राबवितांना शिक्षणावरील खर्च कसा वाढवता येईल

यासाठी अजून पर्यंत काही योजना सरकार जवळ नाही.

निष्कर्ष: नवीन शैक्षणिक धोरण २०२० हा नक्कीच एक मार्गदर्शक दस्तावेज आहे. नव्या युगातील नवीन आव्हाने लक्षात घेता विविध शैक्षणिक गरजा, संरचनात्मक असमानता आणि विद्यार्थ्यांना भविष्यासाठी तयार करणे, यामध्ये येणाऱ्या समस्यांचे निराकरण हे या धोरणाचे उद्द्ष्ट आहे. तसेच शिक्षण व्यवस्थेतील अनेक संकटांना तोंड देण्याचे सर्वात आव्हानात्मक कार्य या धोरणाद्वारे पूर्ण करणे आवश्यक आहे. भारतासारख्या अफाट लोकसंख्या असलेल्या देशातील जनतेला शिक्षणाच्या मुख्य प्रवाहात आणणे आणि त्याद्वारे असंख्य रोजगार संधी निर्माण करणे हे या धोरणाचे प्रभावी अंमलबजावणीवर अवलंबून आहे. जलद पावले उचलण्याचे व निर्णय घेण्याचे कौशल्य केंद्राने दाखवल्यास नवीन शैक्षणिक धोरणाची अंमलबजावणी करणे सोपे जाईल.

संदर्भसूची :

• शैक्षणिक धोरण, महत्वाचे पाउल; एसी-विशाल गांगुर्डे, मटा ९ ऑगस्ट २०२०.

• <https://www.hindustantimes.com/education/neweducationpolicy-2020liveupdates-important-takeaways/story-ym1quaenyfw40TTU399bjo.html>

• <https://indianexpress.com/article/explained/reading-new-education-policy-india-schools-colleges-65316031>

• <https://www.hindustantimes.com/राष्ट्रीय-शैक्षणिक-धोरणातील-नव्या-शिक्षण-पद्धती-ही-आहेत-आव्हाने>

॥॥॥

A Geographical Analysis of Tourist Centers in Jalna District

Dr. Sonawane Shriram Vikram

Dept. of Geography,

Sunderrao Solanke Mahavidyalay, Majalgaon

Abstract:

Tourism is an economic as well as an industrial activity in which many individual firms, corporations, organizations and associations are involved. The tourists both develop the economy of the area to provide employment for the people and afford opportunities to assimilate the best in many and diverse cultures. Today, tourists are perceived as contributors to peace and development, image building, mixing people and culture, development of international relations, infrastructure development, achieving sustainable pattern of environmental upgradation, upliftment of the society, global integration.

KeyWords: Tourism, economic associations, opportunities, contributor, international infrastructure, environment, integration.

1. Introduction:-

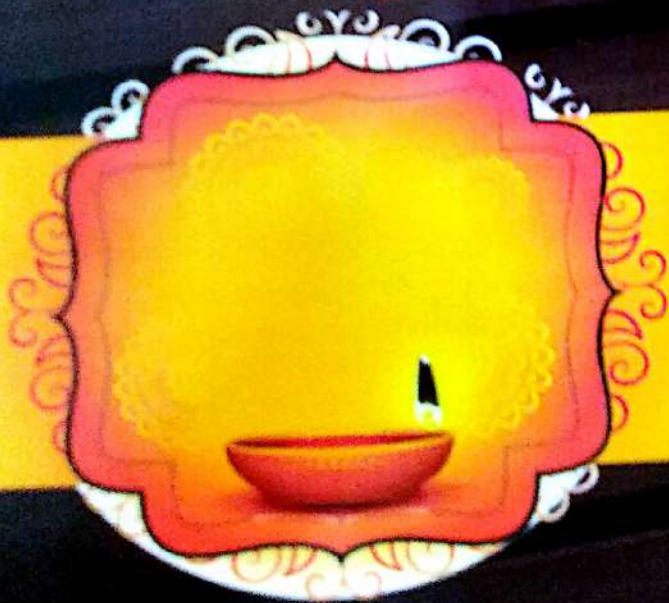
Tourism is an economic as well as an industrial activity in which many individual firms, corporations, organizations and associations are involved. India has a fantastically rich and varied tourism potential to deserve a substantially greater tourists inflow than so called other foreign tourists paradise which have least almost everything to offer but which somehow manage to get more tourists. The tourists-both domestic and foreign all contribute to develop the economy of the area. To provide employment for the people and afford opportunities to assimilate the best in many and diverse cultures.

WJMR-030812012
ISSN-2319-9318

विद्यावार्ता

Peer Reviewed International Multilingual Research Journal
Issue-44, Vol-02, Oct. to Dec. 2022

Editor
Dr. Bapu G. Gholap

14) THE IMPLICATIONS OF HUMAN TRAFFICKING
Ms. Vishalatchi T, Coimbatore

||61

15) Conceptualising Social Work, from a Dalit and Tribal perspective
Nupur Wagh

||64

16) Pharmaceutical Pollution: Impact on Environment
Dr. Zubaida Khatoon, Dehradun

||69

17) ऑनलाईन मूल्यमापन : शैक्षणिक मूल्यमापनातील एक नवप्रवाह
मिलिंद मनोहर भारंबे & डॉ.संतोष काळूराम खिराडे, जळगांव

||74

18) स्वभावाला औषध योगा
सौ. मिनल विघ्नहर अवचट

||77

19) मराठी वाङ्मयीन नियतकालिके आणि साठोत्तरी साहित्य चळवळी
डॉ. कुंडलिक चिंधू पारधी, पुणे

||79

20) धुळे जिल्ह्यातील तंबाखूमुक्त शाळा उपक्रमांचा अभ्यास
प्राचार्य डॉ.सतीश उत्तमराव पाटील, जि.धुळे

||85

21) भारतीय शिक्षणात बौद्ध धर्माचे शिक्षण व तत्वज्ञान
— रेणुका बाबुराव आचार्य & प्रा. डॉ. बालाजी गव्हाळे, जि. परभणी

||91

22) भारतीय समाज आणि मानवाधिकार
प्रा.डॉ.मारांती वालासाहेब भोसले, जि.परभणी

||95

23) राष्ट्रसंतांच्या साहित्यातील शिक्षण मूल्य
प्रा. अनिल नारायणराव चकोले, नागपूर

||98

24) स्वातंत्र्योत्तर काळातील भारत सरकारचे कृषी धोरण : एक चिंतन
प्रा. डॉ.रजनी सोनटक्के, नागपूर

||101

25) संत कबीर के काव्य में नारी विषयक चिंतन
आशीष कुमार खापरे, भोपाल

||106

26) रामचरितमानस की यज्ञ पद्धति का वर्तमान उपयोग
डॉ. धर्मद्वर सिंह & श्वेता परिहार, सतना, मध्य प्रदेश

||111

स्वातंत्र्योत्तर काळातील भारत सरकारचे कृषी धोरण : एक चिंतन

प्रा. डॉ. रजनी सोनटक्के
सहयोगी प्राध्यापक,

डॉ. म. वा. पी. डब्ल्यू. एस. कला वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय
नागपूर

१. प्रस्तावना :

भारत हा कृषीप्रधान देश आहे . भारताच्या एकूण लोकसंख्येपैकी जवळपास एक तृतीयांश लोकसंख्या ही कृषीवर अवलंबून आहे . देशातील जवळपास ७० टक्के जनता शेती व्यवसायाशी निगडित आहे . म्हणजेच बहुतांश लोकांची रोजी -रोटी शेतीशी निगडित आहे. भारतीय अर्थव्यवस्थेत शेती व्यवसायाला अत्यंत महत्वाचे स्थान प्राप्त झाले आहे . भारतातील शेती व्यवसाय म्हणजे भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा होय. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतरच्या गेल्या ७५ वर्षांच्या काळाचा इतिहास बघितल्यास देशाने औद्योगीकरणाचा प्रयत्न भरपूर प्रमाणात चालविला असला तरी सुद्धा भारतातील अर्थव्यवस्थेत शेती व्यवसायाचे स्थान अबाधित राहिले आहे . १९९५ - ९६ मध्ये राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या सुमारे २८.८% उत्पन्न कृषी विभागातून मिळाले आहे. लोकसंख्येला अन्नधान्याचा पुरवठा करण्याबरोबरच उद्योगधंद्यांना कच्चा माल पुरविण्याची जबाबदारी सुद्धा शेतीवरच आहे . भारतीय अर्थव्यवस्थेची संपूर्ण मदार कृषीवरच अवलंबून असल्यामुळे भारतीय कृषीला अर्थव्यवस्थेचा कणा असे म्हटले जाते . देशाचा आर्थिक विकास कृषीवरच अवलंबून असतो . एखाद्या वर्षी शेतात नापीकी झाल्यास संपूर्ण अर्थव्यवस्थेच संतुलन बिघडते . मागील काही दशकांचा विचार केल्यास भारतातील कृषी आता विकास आणि परिपक्वतेच्या बाबतीत विकसित देशांच्या तुलनेत एका वेगळ्या विकासाच्या मार्गाच्या टप्प्यावर येऊन पोहोचली आहे . त्यावेळी औद्योगिक क्षेत्र आणि कृषी क्षेत्र यामध्ये एक चांगल्या प्रकारचे संतुलन पहावयास मिळत होते आणि ही दोन्ही क्षेत्रे हातात हात घालून विकासाची वाटचाल करीत होती आणि ही परिस्थिती ८० च्या दशकाच्या मध्यापर्यंत चालत राहिली . ब्रिटिश सरकारच्या

हस्तक्षेपामुळे आणि त्यांच्या स्वार्थी धोरणामुळे ग्रामीण भागातील कुटीर उद्योग आणि हस्तकला उद्योग नष्ट झाले ज्यामुळे अर्थव्यवस्थेचे संतुलन पूर्णपणे हादरले . ब्रिटिशांनी भारतात येऊन वसाहतवाद निर्माण केला आणि शेतीकडे पार दुर्लक्ष केलं त्यामुळे शेतीच्या विकासाकडे मुळातच दुर्लक्ष केलं गेलं . शिवाय त्यांनी जमीनदार वर्ग निर्माण केला आणि मध्यस्थांचा वर्ग ही निर्माण केला आणि या श्रीमंत वर्गाकडून गरीब ग्रामस्थांचे शोषण करणे सुरूच राहिलं.

परंतु भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर आणि त्यावेळच्या तत्कालीन पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरू यांच्या पंचवार्षिक योजनांद्वारे आर्थिक विकासाच्या धोरणामुळे शेतीची परिस्थिती फार बदलल्याचें दिसून येते . विशेष करून १९६६ ला भारतात कृषी क्षेत्रात घडून आलेली हरितक्रांती हे याचे एक उत्तम उदाहरण आहे. या कालावधीनंतरच म्हणजेच हरितक्रांतीमुळे घडून आलेल्या कृषी विकासामुळे शेतकऱ्यांचा शेतीकडे बघण्याचा दृष्टिकोनही व्यावसायिक होऊ लागला .

राष्ट्रीय उत्पन्नात कृषीचा वाटा : पंचवार्षिक योजनांच्या काळात

पहिल्या महायुद्धाचे वेळी एकूण राष्ट्रीय उत्पन्नात कृषीचा वाटा हा दोन तृतीयांश इतका होता आणि हे घडण्यामागे उद्योगधंद्यांचा आणि पायाभूत सुविधांचा विकास झालेला नव्हता. त्यामुळेच फक्त कृषी हे एकच उत्पन्नाचे व रोजगाराचे साधन राहिले होते. असे असले तरी स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर मात्र कृषीचा कायापालट झाल्याचे दिसून येते . भारतात स्वातंत्र्यानंतर नियोजनाला सुरुवात झाली आणि पंचवार्षिक योजनांद्वारे आर्थिक विकासाचे ध्येय आणि उद्दिष्ट ठरविण्यात आले, त्याचीच ही फलनिष्पत्ती आहे की आज भारत अन्नधान्याच्या बाबतीत स्वयंपूर्ण झाला आहे . औद्योगिक आणि सेवा क्षेत्राच्या झपाट्याने झालेल्या विकासांमुळे कृषी क्षेत्राचा एकूण राष्ट्रीय उत्पन्नातील हिस्सा कमी - कमी होत चालला आहे . (तक्ता क्र.१ पहा.)

तक्ता क्र.१: भारतीय अर्थव्यवस्थेत एकूण राष्ट्रीय उत्पन्नात कृषीचा हिस्सा.

पंचवार्षिक योजना	GDP (%)	कृषी विकासाचा दर
पहिली पंचवार्षिक योजना 1951-56	3.6	66.9 MT
दुसरी पंचवार्षिक योजना 1956-61	4.2	82 MT
तिसरी पंचवार्षिक योजना 1961-66	2.8	उत्पादन घटले
चौथी अवकाश कार्यकाळ 1966-69	3.9	104.7 MT
पाचवी पंचवार्षिक योजना 1973-78	4.8	126 MT
सहावी पंचवार्षिक योजना 1980-85	5.7	145 MT
सातवी पंचवार्षिक योजना 1985-90	6.0	171 MT
आठवी पंचवार्षिक योजना 1992-97	6.7	NA
नववी पंचवार्षिक योजना 1997-2002	5.5	212 MT
दहावी पंचवार्षिक योजना 2002-07	7.7	NA
एकादशी पंचवार्षिक योजना 2007 ते 12	7.9	NA
बारावी पंचवार्षिक योजना 2012-17	6.9	4% घट

स्त्रोत: गौरव दत्त आणि अश्विनी महाजन INDIAN ECONOMY, the place of agriculture in the national income, S. Chand & company, New Delhi, first edition १९६५., भारताच्या पंचवार्षिक योजना २० ऑगस्ट २०२२ चैतन्य <https://www.adda247.com>

केंद्रीय सांख्यिकीय संघटनेद्वारे प्रकाशित करण्यात आलेल्या आकडेवारीनुसार कृषीचा एकूण सकल घरगुती उत्पादनात (जीडीपी) मध्ये हिस्सा ५५% होता. (तक्ता क्र. १ पहा) परंतु नंतरच्या पंचवार्षिक योजनांच्या काळात उद्योग व सेवा क्षेत्राच्या विकासांमुळे औद्योगिक विकास आणि अर्थव्यवस्थेच्या वृद्धी दरात वाढ झाली परंतु कृषी क्षेत्राचा एकूण राष्ट्रीय उत्पन्नातील हिस्सा मात्र कमी झाला २०११-१२ मध्ये कृषीचा एकूण राष्ट्रीय उत्पन्नातील हिस्सा १३.९% राहिला. २०१९-२० मध्ये वाढवून १७.८% आणि २०२०-२१ मध्ये आणखी वाढून २०.१९% इतका झाला. मधल्या काळात कृषीच्या उत्पादनात अनेक स्थित्यंतरे आली आणि कृषी क्षेत्रातील उत्पन्नाचा हिस्सा (एकूण जीडीपीतील) हा घसरतच गेला. २०१९-२० मध्ये तो १७.८% होता. परंतु कोविड-१९ च्या महामारीच्या काळात मात्र तो पुन्हा थोड्या फरकाने का होईना वाढला. २०२०-२१ मध्ये कृषी उत्पादनाचा एकूण जीडीपीतील हिस्सा हा २०.१९ टक्के होता. यामागचे मुख्य कारण म्हणजे २०२० मध्ये कोविड १९ च्या महामारीमुळे केंद्र सरकारने देशभर लावलेल्या लॉक डाऊन मुळे ग्रामीण भागातील युवकांचे चांगल्या काळात शहराकडे केलेले पलायन परत गावाकडे परतू लागले आणि इतर सर्व व्यवसाय बंद असल्यामुळे त्यांना शेती करण्याशिवाय कोणताच पर्याय पुरला नव्हता. त्याची परिणती अशी झाली की शेतीचा एकूण जीडीपीतील हिस्सा वाढला.

तक्ता क्र २: भारतीय कृषी आणि कृषीतील रोजगार

	1951	2001	2019-20	2021-22
एकूण लोकसंख्या	361 कोटी	1029		
एकूण कृषी क्षेत्रातील लोकसंख्या / कार्यक्षम	140	401	38%	39.4%
कृषीवर काम करणाऱ्यांची लोकसंख्या कार्यक्षम	93(70%)	235 (59%)		
शेतकरी	70(50%)	128(32%)		
शेतमजूर	23(20%)	107(27%)		

स्त्रोत: agriculture statistics at a glance २००७ the economic times accessed on १७ September २०२२ Yogimaa Seth Sharma २१ August २० २१

अगदी स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतरच्या काळापासून ते आजतागायत म्हणजे स्वातंत्र्याच्या ७५ वर्षांनंतर देखील कृषी वरील रोजगाराचे प्रमाण पूर्वीपेक्षा जरी कमी होत असल्याचा दिसत असले तरी

अजूनही बरेच जास्त आहे. वरील तक्त्यात (तक्ता क्रमांक १ पहा) कृषी विकासाचा दर हा ४.१% होता. भारतात शेतीवर अवलंबून असणाऱ्यांचे प्रमाण २०१७-१८ मध्ये ३५.३%, २०१८-१९ मध्ये ३६.१%, २०१९-२० मध्ये ते ३८ टक्के तर २०२०-२१ मध्ये ३९.४ टक्के होते. अशाप्रकारे कृषीवर अवलंबून असणाऱ्या रोजगाराचे प्रमाण अजूनही बरेच असल्याचे (CMIE) या संस्थेने प्रसिद्ध केलेल्या आकडेवारीवरून सिद्ध होते.

तक्ता क्र.३: शुद्ध राष्ट्रीय उत्पन्नात ग्रामीण भागाचा वाटा आणि कार्यक्षमता

वर्ष	अर्थव्यवस्था	कार्यक्षमता
1970-71	62.4	84.1
1980-81	58.9	80.8
1993-94	54.3	77.8
1999-00	48.1	74.9
2004-05	48.1	74.6
2011-12	46.9	70.9

स्त्रोत: निती आयोग <https://www.niti.gov.in>

भारतीय अर्थव्यवस्थेत ग्रामीण भागाचा हिस्सा हा आणि कार्यक्षमता १९७० - ७१ ते २०११ - १२ या वर्षांपर्यंत उत्पादन व रोजगाराच्या बाबतीत किती होता हे तक्ता क्रमांक तीन वरून दिसून येते. १९७० - ७१ मध्ये ग्रामीण भागातील ८४.१% कार्यक्षमता ही शेतीच्या कामात गुंतलेली असून ६२.४% एकूण शुद्ध घराणू उत्पन्न उत्पादनाच्या ६२.४% हिस्सा आहे. तसेच पुढे २०११-१२ मध्ये अर्थव्यवस्थेतील कार्यक्षमतेचा हिस्सा कमी होऊन ७०.९% इतका झालेला आहे. यावरून असे निदर्शनास येते की १९७०-७१ पासून अर्थव्यवस्थेतील कृषीचा शुद्ध राष्ट्रीय उत्पन्नात हिस्सा घटत असला तरी कार्यक्षमतेतील हिस्सा कमी होण्याचा वेग मात्र फार कमी आहे. अजूनही २०११-१२ मध्ये ७०.९% कार्यक्षमता शेतीच्या कामात गुंतलेली आहे.

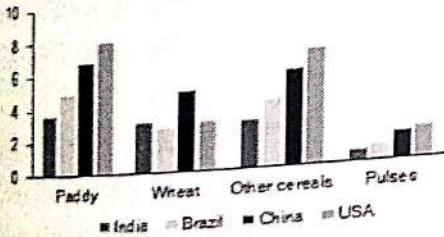
भारतात कृषी ची स्थिती: State OF Agriculture in India

भारतातील एकूण कामकरी लोकसंख्येच्या जवळपास निम्मो लोकसंख्या कृषी क्षेत्रात कार्यरत आहे. असे असले तरी एकूण सकल घरगुती उत्पादनात शेतीचा हिस्सा २०१५-१६ मध्ये फक्त १७.५ टक्के इतका होता.

मागील काही दशकांपासून मॅन्युफॅक्चरिंग आणि सेवा क्षेत्रा देशाच्या आर्थिक वृद्धीतील हिस्सा वाढतच चालला आहे. सावधाने कृषी क्षेत्राचा हिस्सा मात्र कमी - कमी होत चालला आहे. भारतात एकूण जीडीपीच्या कृषी चा हिस्सा १९५० - ५१ मध्ये ५० टक्के होता तो कमी - कमी होत जाऊन २०१५-१६ मध्ये १५.४ टक्केच आला.

भारताचे कृषीतील अन्नधान्याचे उत्पादन दरवर्षी वाढतच आहे आणि भारत देश काही उत्पादनांचा जसे - गहू, तांदूळ, डाळी, उस आणि कापूस चा सर्वात जास्त उत्पादन घेणारा देश ठरला आहे. तसेच भारत देश दुधाचे सर्वात जास्त उत्पादन घेणारा देश असून फळे आणि भाजीपाल्याच्या उत्पादनात भारताचा दुसरा क्रमांक लागतो. २०१३ मध्ये भारताने जगातील एकूण डाळीच्या उत्पादनापैकी २२ टक्के, गहू उत्पादन १३ टक्के, २५% इतके कापसाचे उत्पादन भारतात होत असून मागील काही वर्षांपासून भारत हा कापसाची निर्यात करणारा दुसऱ्या क्रमांकाचा देश आहे. असे असले तरी कृषी उत्पादन प्रती हेक्टर भूमीवरील कृषी उत्पादनाची मात्रा इतर देशांशी काही उत्पादनांच्या बाबतीत तुलना केल्यास अजूनही खूप मागे आहे. इतर उत्पादनांच्या बाबतीत अग्रेसर असलेल्या देशांशी तुलना केल्यास जसे- चीन, ब्राझील आणि अमेरिका या देशांशी तुलना केल्यास (तालिका क्रं. ३) जरी भारत हा तांदळाच्या उत्पादनात तिसऱ्या स्थानी असला तरी त्याचे उत्पन्न ब्राझील, चीन आणि युनायटेड स्टेट्स पेक्षा कमी आहे आणि हीच प्रवृत्ती काही डाळीच्या उत्पादनाच्या बाबतीत दिसून आली जिथे या डाळीचे उत्पादन करणारा भारत दुसरा मोठा देश आहे.

तक्ता क्र.३ विविध देशातील उत्पादन दर्शविणारा तक्ता (टन/प्रती हेक्टर)

वरील चार्ट वरून

स्रोत: फूड अँड एग्रीकल्चर ऑर्गनायझेशन ऑफ युनायटेड नेशन्स PRS

वरील चार्ट वरून असे निदर्शनास येते की भारत हा जरी तांदळाच्या उत्पादनात तिसऱ्या स्थानी असला तरी त्याचे उत्पन्न ब्राझील, चीन आणि अमेरिकेपेक्षा कमी आहे आणि हीच प्रवृत्ती काही डाळीच्या उत्पादनाच्या बाबतीतही दिसून आली जिथे हा डाळीचे उत्पादन करणारा दुसरा मोठा देश आहे.

कृषी विकासाकरिता भारताचे धोरण :

स्वातंत्र्यानंतरच्या काळात कृषी विकासाकरिता भारत सरकारने नियोजनाद्वारे केलेल्या विकासात्मक धोरणाचे मुद्दे पुढीलप्रमाणे

१. तांत्रिक घटक: Technological Measures:

वाढत्या लोकसंख्येच्या वाढत्या गरजा पूर्ण करण्याकरिता कृषी उत्पादनात पुरेशी वाढ करण्याकरिता महत्वाचे पाऊल उचलण्यात आले आणि सोबतच औद्योगिक विकासाच्या पायाभरणी करिता विस्तृत आणि गहन शेती करण्याकरिता महत्वाचे पाऊल उचलण्यात आले. विस्तृत शेती करिता मोठ्या भागांकरिता वृद्धीच्या आधारावर पाणीपुरवठ्याच्या अर्थात सिंचनाच्या सोयी पुरविण्यात आल्या आणि जो भाग लागवडीकरिता योग्य नव्हता त्या भागाला लागवडीकरिता योग्य बनविणे अशा प्रकारच्या सोयी यावेळी करण्यात आल्या. तसेच गहन शेती करिता १९६६ मध्ये देशातील काही भागांकरिता ~~Co-Operative~~ माच्या स्वरूपात नवीन कृषी रणनीती तयार करण्यात आली. गहन कृषी कार्यक्रम देशभरात मोठ्या प्रमाणावर लागू करण्यासाठी हाय इलंडिंग व्हायटी प्रोग्राम (HYVP) म्हणजेच जास्त उत्पादन देणाऱ्या बी - बियाण्यांचा शोध लावण्यात आला. त्यासोबतच खते आणि कीटकनाशके यांचा शेतीत वापर करून अर्थव्यवस्थेतील उत्पादन वाढविणे जेणेकरून अन्नधान्य बाबतची इतर देशातील आयात कमी करता येईल. याचा परिणाम असा झाला की, कृषीतील उत्पादन आणि उत्पादकता फार अधिक प्रमाणात वाढली. अन्नधान्याचे उत्पादन जे १९५० - ५१ मध्ये ५०.८ दशलक्ष टन इतके होते ते वाढून २०१७ - २०१८ मध्ये २३३.९ मिलियन टन इतके झाले. महत्वाचे म्हणजे गव्हाच्या उत्पादनात फार मोठी वाढ घडून आली. गव्हाचे उत्पादन जे १९५० - ५१ मध्ये ६.५ मिलियन टन होते ते २००८ - ९ मध्ये ८०.६ दशलक्ष टन इतके झाले. ही वाढ गव्हाच्या उत्पादनातील लक्षणीय वाढ ठरली.

२. भू - सुधारणा कार्यक्रम: Land Development Program

भू सुधारणा कार्यक्रम हा मुख्यत्वे शेती व्यवसायातील मध्यस्तांचे उच्चाटन करण्यासाठी राबविण्याचे धोरण आहे. शेतीच्या कार्यामध्ये मध्यस्तांचे, दलालांचे, जमीनदारांचे, जहागीरदारांचे खूप प्राबल्य दिसून येत होते. जे शेतकऱ्यांची आर्थिक स्थिती खराब / दयनीय बनविण्याकरिता कारणीभूत ठरत होते आणि जमीनदारांकडून जमिनी हस्तगत करून ती कसणाऱ्याला देणे हे भू - सुधार कार्यक्रमामाच्या मागचे धोरण होते कारण जमीनदारांनी गरीब शेतकऱ्यांच्या जमिनी आधीच हडप केल्या होत्या.

भू सुधारणा कार्यक्रमांतर्गत...

- मध्यस्थांचे उच्चाटन करणे,
- भाटक सुधारणा यात (a) कुळाद्वारे जमीनदाराला देण्यात येणाऱ्या भाटकावर नियंत्रण ठेवणे, (b) कुळाला जमीनदारांकडून संरक्षण देणे तसेच (c) कुळाचे मालकी हक्क अबाधित ठेवणे आणि iii) भूमिहीन आणि सीमांत मजुरांना जमीन धारण करण्याची मर्यादा ठरवून देणे अशा प्रकारच्या भू सुधारणा करण्यामागचा मूळ उद्देश हा परजीवी जमीनदार वर्गाचे उच्चाटन करणे हा होता. तसेच अशा प्रकारच्या लोकांकडून होणारे सर्व प्रकारचे शोषण थांबविणे हा

होता. अशा प्रकारे ग्रामीण भागातील संपूर्ण शेतीतील संरचना बदलणे हा भू सुधारणा करणे मागचा मुख्य हेतू होता.

iii. सहकार आणि चकबंदी: जमिनीचे सतत होत जाणारे क्षरण थांबविणे आणि भूधारणाची मर्यादा वाढवावी याकरिता सरकारने सहकार आणि चकबंदीचे धोरण स्वीकारले. चकबंदीद्वारे शेतकऱ्यांच्या गावातच व विविध भागात असलेल्या विविध तुकड्यांचे एकत्रीकरण करून चकबंदी करून त्याला एकाच भागातील समान किमतीची व आकाराची जमीन त्याला देणे यामुळे वेळेचा अपव्यय टाळता येईल किंवा थांबविता येईल. लागवडीखाली असलेल्या शेतीत जमिनीत काम करणारे मजूर/रोजगार आणि कार्यशक्ती आणि शास्त्रीय पद्धतीने शेतकऱ्यांना शेती करण्यास तयार करणे. सहकाराचा मुख्य उद्देश हा लहान आणि सीमांत शेतकऱ्यांना एकत्रित आणणे जेणेकरून त्यांना मोठ्या प्रमाणावर शेतीचे फायदे मिळू शकतील. सहकारी शेती अंतर्गत लहान आणि सीमांत शेतकऱ्यांच्या जमिनीचा पूल तयार करणे आणि संसाधनांचा एकत्रितपणे उपयोग घेणे हा त्यामागील हेतू होता.

iv. नियोजनात लोकांचा संस्थात्मक सहभाग: लहान आणि सीमांत शेतकऱ्यांना शेती करण्याकरिता / कसण्याकरिता एकत्रित आणणे ही अर्धवट कहाणी आहे. कोणत्याही देशाचे नियोजन हे जोपर्यंत मोठ्या प्रमाणावरील समूहांना एकत्रित करून त्यांना त्यांच्या फायद्यांविषयी सांगून आणि कल्याणा विषयी माहिती सांगून बळकट केले नाही, प्रोत्साहित केले नाही तर ते यशस्वी होऊ शकत नाही. याकरिता सरकारद्वारे राबविण्यात येणाऱ्या धोरणांना यशस्वी करण्यासाठी सामुदायिक विकास कार्यक्रम १९५२ मध्ये देशभरात लागू करण्यात आला. हा कार्यक्रम लोकांसाठी, लोकांचा आणि लोकांकडून आणि लोकांकरिता अशाप्रकारे तयार करण्यात आला. ज्या सरकारची आणि प्रशासनाची भूमिका ही लोकांना त्यांच्या मदतीसाठी मदत करणे ही होती परंतु हा कार्यक्रम फारसा यशस्वी झाला नाही. हा कार्यक्रम लोकांचा कार्यक्रम कधीच होऊ शकला नाही आणि तो सरकारच्या मदती करिता बेबीशी बांधला राहिला. यानंतर दुसरा एक कार्यक्रम जो मोठ्या प्रमाणावर समूहांना नियोजन प्रक्रियेत सहभागी करून घेण्यासाठी प्रोत्साहित करेल ज्याचे स्वरूप विकेंद्रीत राहिल असा पंचायती राज कार्यक्रम तयार करण्यात आला. या कार्यक्रमाचा अनुभवही सामुदायिक विकास कार्यक्रमासारखाच राहिला.

v. संस्थात्मक कर्ज किंवा ऋण: शेतकऱ्यांना पुरेशा प्रमाणात कर्जाचा पुरवठा करण्यात यावा याकरिता संस्थागत प्रत्यय संस्थांचा विस्तार करण्यात आला. १९६९ ला बँकांचे सार्वजनिकरण करण्यात आले. राष्ट्रीयकृत बँकांनी शेतकऱ्यांच्या गरजांकडे विशेष लक्ष दिले. शेतकऱ्यांना पुरेशा प्रमाणात कर्जपुरवठा करण्याकरिता करण्यात आलेल्या संस्थागत स्रोतांचा विस्तार करणे हे एक महत्वाचे पाऊल समजले जाते. विशेष करून सहकारी प्रत्यय संस्थांची स्थापना आणि व्यापारी बँकांचे राष्ट्रीयीकरण, कृषी कर्जाची गरज

भागविण्याकरिता प्रादेशिक ग्रामीण बँकांची स्थापना करण्यात आली. तसेच कृषी विकास व ग्रामीण विकास करण्याकरिता नाबार्ड ची स्थापना हे सुद्धा एक महत्वाची पाऊल समजले जाते. याचा परिणाम मिळण्याची सुविधा प्राप्त झाली आणि सावकारांचे प्रभाव्य कमी होऊन शेतकऱ्यांचे शोषण सुद्धा कमी झाले.

vi. खरेदी आणि समर्थन किमती : सरकारने कृषी विकासाकरिता तयार केलेले आणखी एक धोरण म्हणजे शेतकऱ्यांकडून शेतमालाची खरेदी आणि न्यूनतम समर्थन किमतीची घोषणा जी शेतकऱ्यांना एखाद्या वर्षी जास्तीचे अधिकय स्वरूपाचे उत्पादन झाले तरी त्याच्या मालाच्या किमती पडू न देता त्यांना योग्य भावाची किंवा किमतीची हमी देईल आणि हे याकरिता आवश्यक होते की शेतकऱ्यांचे एखाद्या वर्षी जास्तीचे उत्पादन झाल्यास त्याला अतिरिक्त रद्द किंवा भार वाटू नये. खरे म्हणजे कृषी माल आणि किंमत आयोग धोरणाने नुकतेच घोषित केले की शेतकऱ्यांनी त्यांचे उत्पादन वाढवावे याकरिता त्यांना प्रोत्साहित करण्यासाठी शेतमालाच्या किमती वाढविणे किंवा जास्त ठेवणे.

vii. शेतकऱ्यांच्या साधनांकरिता अनुदाने : सरकारने शेतकऱ्यांच्या शेतीच्या साधनांना जसे सिंचनाच्या किंवा पाणीपुरवठ्याच्या सोयी, कीटकनाशके आणि वीज पुरवठा याकरिता मोठ्या प्रमाणावर अनुदान देण्याचे धोरण तयार केले. अनुदान देण्यामागचा सरकारचा उद्देश हा होता की शेतीच्या उत्पादनात आणि उत्पादकतेत वाढ व्हावी आणि शेतकऱ्यांनी शेतीच्या अत्याधुनिक तंत्रज्ञानाचा अवलंब करावा. सरकारच्या या धोरणांतर्गत बाजारभावापेक्षा कमी किमतीत शेतकऱ्यांना शेतीची उत्पादन साधने उपलब्ध व्हावी आणि म्हणून या साधनांच्या किमती त्यांच्या मालाच्या खऱ्या किमतींना प्रभावित करणार नाहीत म्हणजेच या साधनांचे खऱ्या किमती पुरवठा होईल.

viii. अन्नसुरक्षा प्रणाली: उपभोक्त्यांना कमी किमतीत आणि अनुदानित दरांवर अन्नधान्याचा आणि इतर आवश्यक वस्तूंचा पुरवठा करण्याकरिता भारत सरकारने सार्वजनिक वितरण प्रणाली करिता (PDS) म्हणजे अन्नसुरक्षा प्रणाली तयार केली. सार्वजनिक वितरण प्रणाली फक्त उपभोगत्यांना स्वस्त दराने अन्नधान्याचा पुरवठाच करीत नाही तर एखाद्या वर्षी अन्नधान्याचा मोठ्या प्रमाणावर उत्पादन किंवा पुरवठा कमी झाल्यास त्यावर्षी आणि काही वर्षे देशातील नागरिकांना अन्नधान्याचा पुरवठा करण्यास सुरक्षा जाळ तयार करेल .

ix. ग्रामीण रोजगार कार्यक्रम: फक्त सार्वजनिक वितरण प्रणाली द्वारे अन्नधान्याचा स्वस्त दरात पुरवठा करून चालणार नाही आणि त्यांच्या आवश्यक गरजाही पूर्ण होणार नाहीत. जोपर्यंत त्यांचे जवळ शक्ती राहणार नाही म्हणूनच मोठ्या प्रमाणावर दारिद्र्य निर्मूलन कार्यक्रम राबविण्याकरिता ग्रामीण रोजगार कार्यक्रम तयार करून त्यांची क्रयशक्ती वाढविणे आवश्यक आहे. त्याकरिता सरकारने

काही धोरणात्मक पावले उचलली, जसे - (१) छोटे किसान विकास एजन्सी (SFDA) (२) सीमांत किसान आणि कृषी मजूर विकास एजन्सी (MFAL) (३) राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार कार्यक्रम (NREP) (४) ग्रामीण भूमिहीन रोजगार हमी कार्यक्रम (५) जवाहर रोजगार योजना (JRY) (६) जवाहर ग्रामीण रोजगार योजना SGRY (७) काम करण्याकरिता राष्ट्रीय अन्न (FNFFWP) (८) राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना (NREGS) जर हे कार्यक्रम एकत्रितपणे आणि कार्यक्षमतेने राबविले तर सार्वजनिक वितरण प्रणाली आणि ग्रामीण रोजगार कार्यक्रम ग्रामीण गरिबांकरिता एक उत्कृष्ट आणि कार्यक्षम सुरक्षा जाळ म्हणून काम करू शकेल. हा त्यामागचा उद्देश होता.

निष्कर्ष: कृषी क्षेत्राचा विकास साधल्याशिवाय आर्थिक विकासाची गती कायम राखणे अशक्य आहे. कृषी व कृषी संलग्न क्षेत्रांची अपेक्षित वाढ जर साध्य झाली तर देशांतर्गत सकल घरगुती उत्पन्नातही वाढ घडून येईल आणि दरडोई उत्पन्नामध्ये देखील वाढ घडून येईल आणि देशांतर्गत स्थूल उत्पादनात जीडीपी मध्ये वाढ झाल्यामुळे नागरिकांचे जीवनमान सुधारे तसेच गरिबी, दारिद्र्य, कुपोषण, भूकवळी या समस्यांवर मात करता - करता बेरोजगारीच्या विळख्यात अडकलेल्या देशाला बाहेर काढता येईल आणि या सर्व समस्यांवर मात करता आल्यामुळे भारतीय अर्थव्यवस्था जगाच्या नकाशावर एक नावारूपाला आलेली अर्थव्यवस्था म्हणून ओळखली जाईल. २०२० पर्यंत भारताचा जीडीपी ५ ट्रिलियन डॉलर इकॉनोमी असलेला देश म्हणून (एमजिंग इंडिया) म्हणून पुढे येण्याचे स्वप्न साकार करता येईल. अमेरिका, इंग्लंड, फ्रान्स, जपान, कॅनडा, स्वित्झर्लंड, ऑस्ट्रेलिया यासारख्या विकसित देशांच्या रांगेत उभे राहण्याचे भाग्य भारतीय अर्थव्यवस्थेला कृषी विकासांमुळेच आणि ग्रामीण विकासांमुळेच लाभू शकते. यासाठी सरकारने असलेल्या धोरणांची अंमलबजावणी होणे अत्यावश्यक आहे. ग्रामीण अर्थव्यवस्थेसोबत कृषी विकास करण्यासाठी जर प्रगत तंत्रज्ञान, वारमाही जलसिंचनाच्या सोयी, कर्जपुरवठा आणि पायाभूत सुविधांची उपलब्धता अधिक सक्षम करण्याची गरज आहे. हे सर्व साध्य करण्यासाठी सरकारमार्फत अनेक योजना कृषी व ग्रामीण क्षेत्राच्या जलद विकास घडवून आणण्यासाठी राबविण्यात येऊन त्यांची अंमलबजावणी होणे आवश्यक आहे. तसेच या क्षेत्राला वेळोवेळी भेडसावणाऱ्या समस्यांची वेळोवेळी दखल घेऊन त्या सोडविण्यासाठी सरकारकडून या क्षेत्राला विशेष प्राधान्य दिले जाणे ही कौतुकाची बाब आहे. १९९१ च्या आर्थिक उदारीकरणाचे धोरण स्वीकारल्यापासून कृषी व कृषी संलग्न क्षेत्रामध्ये गुंतवणूक वाढविण्यासाठी उपाययोजना करण्यात आले आहे. ज्याद्वारे कृषी व कृषी संलग्न क्षेत्राला वित्तपुरवठा व्यवस्थित होईल तसेच नवनवीन तंत्रज्ञानही या क्षेत्रामध्ये येईल व उत्पादकतेत वाढ होईल आणि या क्षेत्रासाठी लागणाऱ्या पायाभूत सुविधांचा विकास करता येईल. हा उद्देश कृषी व कृषी संलग्न क्षेत्रामधील गुंतवणूक नीतीच्या

अधीन राहिला आहे. याचबरोबर भारत सरकार मार्फत दिल्या जाणाऱ्या प्राधान्यक्रम क्षेत्र वित्त पुरवठा अंतर्गत होणाऱ्या एकूण वित्त पुरवठ्यातील ४० टक्के वित्त पुरवठा हा कृषी व कृषी संलग्न क्षेत्रासाठी केला जातो.

स्त्रोत/ संदर्भ ग्रंथ...

WWW.prindia.org.Analytical Reforms

Https://www.adda२४७.com भारताच्या पंचवार्षिक

योजना २० ऑगस्ट २०२२ चैतन्य

Agricultural Statistics at a glance (२००७),

Yogina Seth, २१ August २०२१, The Economic

Times,

दत्त,महाजन,(२०१२), Indian Agriculture: under the

five year plans: the green revolution page number ५३२

World Bank, Trading Economics.com

Niti Ayog

Jodhka, Surendra(२०१६), Revisiting the Rural

in २१st Century India, Economic & Political Weekly vol LI Nos २६ & २७.pg. No. ६

SBRICCOLI,TOMMASO,(२०१६), Land,

Labour and Power:A Malwa Village, १९५४-२०१३, Eco-
nomic & Political WEEKly, vol.LI nos. २६&२७, pg.no. ९

Himanshu, et.al., (२०१६), Non-Farm Diversi-
fication, Inequality and Mobility in Palanpur, Eco-
nomic & Political Weekly, vol.LI nos.२६&२७ pg.no. ४३

Kuchle, Andreas,(२०१६), Inequality in Rural
Nagaland:Changing Structures and Mechanisms, Eco-
nomic and Political Weekly, vol.LI nos २६&२७.

Kumar, Satendra,(२०१६), Agrerian Transfor-
mation and the New Rurality in Western Uttar Pradesh,
Economic and Political Weekly, vol LI nos. २६&२७
pg.no. ६१-६५.

Misra, S. K.and Puri v.k.(२०१०), Economics
of Development and Planning, pg.no.८६३,८७७.

Https://www.niti.gov.in>files:changing Struc-
ture of Rural Economy of India: Implications for...

३३३३